

VI. Καπιταλιστική ανάπτυξη , θεσμική εξέλιξη και επεκτατικές στρατηγικές του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού (1830-1909)

1. Το ζήτημα της περιοδολόγησης της καπιταλιστικής ανάπτυξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού

Η καπιταλιστική ανάπτυξη δεν είναι ένα οικονομικό και μόνο φαινόμενο, αλλά αποτελεί μια διαδικασία που επεκτείνεται ταυτόχρονα σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα. Η καπιταλιστική ανάπτυξη του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού αναφέρεται λοιπόν σε ένα πλήθος κοινωνικών μετασχηματισμών, που εξελίσσονται τόσο στο επίπεδο της οικονομίας, όσο και στο πολιτικό και το ιδεολογικό επίπεδο.¹

Ως ανάπτυξη ενός συγκεκριμένου ιστορικού συστήματος καπιταλιστικής ταξικής κυριαρχίας, η εξουσία του ελληνικού κεφαλαίου αναπαράγεται σ' όλα τα κοινωνικά επίπεδα μέσα από την πάλη των τάξεων, ενώ παράλληλα αρθρώνεται στο πλέγμα των διεθνών καπιταλιστικών σχέσεων και επηρεάζεται σημαντικά από αυτές.

Οι διαδικασίες εντούτοις που εντάσσονται στην ιστορική εξέλιξη της διευρυμένης αναπαραγωγής της καπιταλιστικής εξουσίας δεν είναι μόνο πολύμορφες, ούτε απλώς αναφέρονται στα διαφορετικά κοινωνικά επίπεδα, αλλά εξελίσσονται επίσης ασύγχρονα μεταξύ τους. Θα ήταν επομένως ακριβέστερο αν δεν αναφερόμαστε στις περιόδους και τις φάσεις εξέλιξης του ελληνικού καπιταλισμού γενικά, αλλά επιχειρούσαμε μια ειδικότερη περιοδολόγηση του οικονομικού επιπέδου (ή ακόμα πιο ειδικά της ελληνικής βιομηχανίας, ή των κοινωνικών σχέσεων στην ύπαιθρο κ.λπ.), ή του πολιτικού επιπέδου, των πολιτικών και ταξικών αντιπαραθέσεων, των διεθνών σχέσεων της Ελλάδας κ.λπ. Για να αποφύγουμε μια τέτοια «κατά περιοχές» ανάλυση, που άλλωστε θα μας πήγαινε πολύ πιο μακριά από τον στόχο μας, προτείνουμε εδώ μια περιοδολόγηση της εξέλιξης του ελληνικού καπιταλισμού η οποία θα λαμβάνει υπόψη της τη συνολική κοινωνική διαδικασία και θα αναζητά την σε κάθε περίοδο κυρίαρχη όψη της. Με άλλα λόγια, υποστηρίζω ότι

---

¹ Επιγραμματικά αναφέρουμε, προτρέχοντας σε όσα θα ακολουθήσουν, ορισμένες από τις διαδικασίες και τους μετασχηματισμούς που έλαβαν χώρα στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό: Ανάπτυξη υπό την κυριαρχία των προβιομηχανικών μορφών κεφαλαίου (εμπορικό, εφοπλιστικό), υπαγωγή και διάλυση των μη καπιταλιστικών τρόπων και μορφών παραγωγής, πολιτική μεταρρύθμιση και αναδιάρθρωση των μηχανισμών και λειτουργιών του κράτους, κυριαρχία του εθνικισμού και επεκτατική πολιτική στον χώρο των Βαλκανίων και της Ανατολικής Μεσογείου, οικονομική επέκταση των Ελλήνων κεφαλαιοκρατών και αντίστοιχα των ελληνικών κοινοτήτων και οργανική σύνδεσή τους με τον επεκτατισμό του ελληνικού κράτους, σταδιακή κυριαρχία του βιομηχανικού κεφαλαίου και πέρασμα στον «καπιταλισμό της σχετικής υπεραξίας» (ή τον καπιταλισμό της «πραγματικής υπαγωγής» της εργασίας στο κεφάλαιο), πόλεμοι και επέκταση της ελληνικής επικράτειας, εθνική ομογενοποίηση ως όψη αλλά και προϋπόθεση της οικονομικής ανάπτυξης.

κάθε φάση εξέλιξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία κάποιων ιδιαίτερων κοινωνικών διαδικασιών (που κατά περίπτωση εντάσσονται στο οικονομικό, το πολιτικό, ή το διεθνοπολιτικό επίπεδο) οι οποίες, για να το πούμε σχηματικά, καθοδηγούν τη συνολική εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας. Με τον τρόπο αυτό, μπορούμε πράγματι να μιλήσουμε για τις περιόδους και τις φάσεις εξέλιξης του ελληνικού καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού ως σύνολο. Εντούτοις η συνεκτική αυτή ανάλυση συνεπάγεται ένα μειονέκτημα: Οι διαχωριστικές γραμμές των διαφορετικών ιστορικών περιόδων δεν μπορούν ορισμένες φορές να εντοπιστούν με την ακρίβεια εκείνη την οποία θα μας παρείχε η «κατά περιοχές» ανάλυση.

Με βάση τις παραπάνω μεθοδολογικές παρατηρήσεις προτείνω την εξής περιοδολόγηση της εξέλιξης του ελληνικού καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού, από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο:

α) *Η περίοδος 1830-1875.* Η περίοδος αυτή έχει ως κύριο χαρακτηριστικό της τη σταθεροποίηση των αστικών κοινωνικών σχέσεων και θεσμών στο εσωτερικό του ελληνικού κράτους, ενώ παράλληλα η οικονομική και κοινωνική κυριαρχία διατηρείται στα χέρια των προβιομηχανικών καπιταλιστικών μερίδων (εμπορικό και εφοπλιστικό κεφάλαιο). Κατά την περίοδο αυτή λαμβάνουν χώρα σημαντικότερες πολιτικές εξελίξεις, όπως η εγκαθίδρυση της συνταγματικής μοναρχίας, με την εξέγερση του 1843, η εκθρόνιση του Όθωνα το 1862 και η συνταγματική μεταρρύθμιση του 1864, η καθιέρωση της «αρχής της δεδηλωμένης» το 1875. Στο διεθνοπολιτικό επίπεδο δεσπόζει ο βρετανογαλλικός διεθνής έλεγχος πάνω στην Ελλάδα μετά το ξέσπασμα του Κριμαϊκού Πολέμου, δηλαδή από το 1854 και ως το 1859, καθώς και τα αποτελέσματα που προέκυψαν για τους διεθνείς συσχετισμούς στα Βαλκάνια από αυτόν.

β) *Η περίοδος 1875-1908* χαρακτηρίζεται από την τελική επικράτηση του βιομηχανικού καπιταλισμού (της «πραγματικής υπαγωγής»), που προκύπτει από την εξάπλωση της «βιομηχανικής επανάστασης», δηλαδή τον μετασχηματισμό και την επέκταση, με τη χρήση συστημάτων μηχανών, του δευτερογενούς κυρίως (αλλά όχι αποκλειστικά) τομέα της οικονομίας. Πρόκειται λοιπόν για το πέρασμα στον βιομηχανικό καπιταλισμό, το οποίο συνοδεύεται από τις πρώτες αξιοσημείωτες εισαγωγές κεφαλαίου, αλλά και από τις μεγάλες επενδύσεις σε έργα υποδομής. Κατά την περίοδο αυτή προσαρτάται στην Ελλάδα η Θεσσαλία (1881). Εμφανίζεται έτσι το πρόβλημα των τσιφλικιών.

γ) *Η περίοδος 1909-1922* χαρακτηρίζεται από την αναδιοργάνωση των κρατικών μηχανισμών και λειτουργιών και από την επέκταση της επικράτειας του ελληνικού κράτους. Με τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-13, τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την ελληνική εισβολή στη Μικρά Ασία αποκρυσταλλώνονται χοντρικά τα σύνορα της ελληνικής επικράτειας. Η επανάσταση του 1909 στο Γουδί είχε ήδη ανοίξει τον δρόμο όχι μόνο για τον επεκτατισμό, αλλά και για την

κοινωνική μεταρρύθμιση στην κατεύθυνση του «καπιταλισμού της σχετικής υπεραξίας». Οι οξυμένες ταξικές αντιθέσεις και πολιτικές αντιπαραθέσεις αποκρυσταλλώνονται στο πολιτικό επίπεδο με τη διάσπαση ανάμεσα στη δημοκρατική και τη μοναρχική παράταξη (ο λεγόμενος εθνικός διχασμός).

δ) *Η περίοδος από τη Μικρασιατική Καταστροφή μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1923-1940)* μπορεί να χαρακτηριστεί ως η εποχή της εθνικής «αναδίπλωσης» εντός των συνόρων του κράτους (με περιορισμένα πλέον αλτρωτικά αιτήματα: Κύπρος, «Βόρεια Ήπειρος», Δωδεκάνησα), της αλματώδους καπιταλιστικής ανάπτυξης και της πολιτικής κρίσης. Οι οικονομικές, κοινωνικές, θεσμικές, εδαφικές και πληθυσμιακές ανακατατάξεις και μετασχηματισμοί της προηγούμενης περιόδου αποκρυσταλλώνονται τώρα σε ψηλούς ρυθμούς καπιταλιστικής ανάπτυξης. Η οικονομική αυτή ανάπτυξη που κατατείνει στην κάλυψη της απόστασης από τους αναπτυγμένους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς της εποχής, συνοδεύεται καθ' όλη την περίοδο από μια κρίση του πολιτικού συστήματος, η οποία καταλήγει τελικά στην επιβολή της μεταξικής δικτατορίας (1936).

Με δεδομένο ότι αντικείμενο μελέτης μας είναι η ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού *σε αναφορά πάντα με το εθνικό φαινόμενο*, δεν θα ασχοληθούμε με τις επόμενες περιόδους (1940-49: Πόλεμος-Κατοχή-Εμφύλιος Πόλεμος, 1950-..., κλπ.), διότι δεν λαμβάνουν πλέον χώρα τομές και ανακατατάξεις σε επίπεδο εθνικής συγκρότησης. Θα μας απασχολήσει μόνο το Κυπριακό (στα δύο τελευταία Σεμινάρια, διότι σκιαγραφεί δύο ζητήματα που ήδη αναλύσαμε: (α) Την πολιτικότητα του έθνους (καπιταλιστικό κράτος + λαϊκή εμπλοκή-κινητοποίηση), (β) την προτεραιότητα του κράτους στο παραπάνω πλαίσιο.²

2. Πολιτικές και πολιτειακές εξελίξεις

2.1. Η περίοδος 1830-1875

Η άφιξη στην Ελλάδα του βασιλιά Όθωνα τον Ιανουάριο του 1833 θέτει τέρμα στην «περίοδο της αναρχίας», που επικρατούσε στη χώρα από τη δολοφονία του Καποδίστρια, τον Σεπτέμβριο του 1831, και μετά.

Η φάση της απόλυτης μοναρχίας, 1833-1843, μπορεί να χαρακτηριστεί ως η φάση της οικοδόμησης του αστικού κρατικού μηχανισμού. Το 1831 δεν υφίστατο καν ένας αστικός, δηλαδή εθνικός - μη κομματικός, στρατός, οι ιεραρχίες και οι σχέσεις ανάμεσα στις κρατικές βαθμίδες και

---

² Με όχημα τον ελληνικό εθνικισμό οι ελληνοκυπριακές κυρίαρχες τάξεις δημιούργησαν ένα δεύτερο ελληνικό κράτος σε ρήξη με την Ελλάδα και τις νατοϊκές στρατηγικές.

στους κρατικούς θεσμούς είχαν κλονιστεί, οι σχέσεις εκπροσώπησης διαμεσολαβούνταν αποκλειστικά μέσα από το δίαυλο των τριών κομματικών σχηματισμών της εποχής. Το μετεπαναστατικό κλίμα, οι υλικές και ανθρώπινες απώλειες της τελευταίας φάσης του Πολέμου για την ανεξαρτησία και η πολιτική κρίση κατά την τελευταία φάση της διακυβέρνησης από τον Καποδίστρια λειτουργούσαν ως οι βασικοί παράγοντες αποσταθεροποίησης των αστικών πολιτικών θεσμών. Είναι εδώ χαρακτηριστική η προσπάθεια του βοναπαρτικού καθεστώτος του Καποδίστρια να διαμορφώσει ένα υπερκομματικό τακτικό στρατό, προσπάθεια η οποία όμως σταματάει μετά τη δολοφονία του (Παπαγεωργίου 1986) [Το 1829 οι στρατιωτικές δαπάνες της Ελλάδας ήταν επταπλάσιες σε σύγκριση με τις συνολικές δαπάνες των μη-στρατιωτικών Υπηρεσιών του κράτους].

Με την άφιξη του Όθωνα, οι ανώτατες θέσεις της Διοίκησης και του στρατού στελεχώνονται από Βαυαρούς. Η κυβέρνηση βρίσκεται στα χέρια της βαυαρικής Αντιβασιλείας (Armansperg, Maurer,³ Heideck), η οποία διόριζε τους Έλληνες υπουργούς. Πέντε χιλιάδες Βαυαροί στρατιώτες αποτέλεσαν ταυτόχρονα τον πυρήνα του ελληνικού στρατού. Για τη χρηματοδότηση της Διοίκησης, η βαυαρική αντιβασιλεία (και όχι το ελληνικό κράτος) συνήψε το 1832 εξωτερικό δάνειο 64 εκατ. παλαιών δραχμών με εγγύηση των Μεγάλων Δυνάμεων.⁴

Η χώρα διαιρέθηκε σε νομούς και δήμους σύμφωνα με ένα διοικητικό μοντέλο που προσομοίαζε εξαιρετικά με το αντίστοιχο γαλλικό. Το διοικητικό αυτό μοντέλο δεν άφηνε κανένα περιθώριο για τη διατήρηση εξουσιών τοπικού χαρακτήρα, αλλά αντίθετα υπήγαγε όλες τις τοπικές αρχές στον έλεγχο της κεντρικής κρατικής διοίκησης (Δασκαλάκης 1934: 577, Τσουκαλάς 1981: 264-265). Ο υπερσυγκεντρωτισμός αυτός του νεοελληνικού αστικού κρατικού μηχανισμού απέκλειε εντελώς την υπό οποιαδήποτε μορφή αναβίωση των κοτζαμπάσικων τοπικών εξουσιών της προεπαναστατικής περιόδου. Οι δημογεροντίες αποτελούσαν πλέον κάτι μεταξύ δημοτικών και νομαρχιακών αρχών, με τη σύγχρονη έννοια των όρων.

Το δικαιοκράτημα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους βασίστηκε στο ρωμαϊκό δίκαιο, όπως αυτό εφαρμοζόταν στις γερμανικές χώρες (Σταυρόπουλος 1979, τ. Β': 58, Μάουρερ 1976: 617 επ.). Την ίδια εποχή η Εκκλησία της Ελλάδος ανακηρύσσεται αυτοκέφαλη σε σχέση με το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, ώστε να αποκλεισθεί η οποιαδήποτε δυνατότητα της

³ Ο Georg Ludwig von Maurer (1790-1872) υπήρξε σπουδαίος και ιστορικός, και οι μελέτες του για τις κοινοτιστικές δικαιοκράτημα μορφές στις γερμανόφωνες ευρωπαϊκές περιοχές επηρέασαν σημαντικά τη σκέψη του Καρλ Μαρξ. Σε επιστολή του προς τον Ένγκελς, ο Μαρξ γράφει στις 4/3/1868 στον Ένγκελς: «Στο μουσείο μελέτησα επιμελώς τα τελευταία έργα [...] του γερο-Maurer. [...] Οι ασιατικές ή ινδικές μορφές ιδιοκτησίας υπήρχαν παντού στην Ευρώπη» (MEW Bd.32, σελ. 42). Βλ. <https://hermes-ir.lib.hit-u.ac.jp/rs/bitstream/10086/27662/1/HJsoc0470100100.pdf>

⁴ «Μετά την α' πτώχυσιν, την του 1826, ήτο αδύνατον να εύρη το κράτος δάνειον άνευ εγγυήσεως των Μεγάλων Δυνάμεων» (Ανδρεάδης 1940: 338).

Οθωμανικής Αυτοκρατορίας να επηρεάζει την πολιτική της ελληνικής Εκκλησίας. Ήδη από το 1829 είχαν τεθεί εξάλλου οι βάσεις του δημόσιου σχολικού συστήματος (Μάουρερ 1976: 499-616, Ανδρέου 1987). Το 1837 ιδρύθηκε το Πανεπιστήμιο Αθηνών και το Πολυτεχνείο.

Η υπαγωγή του κυβερνητικού μηχανισμού στον θρόνο δεν σημαίνει κατά κανένα τρόπο τη διάλυση των πολιτικών κομμάτων, ή την κατάργηση των θεσμικών προϋποθέσεων του αστικού κοινοβουλευτικού - αντιπροσωπευτικού συστήματος. Αντίθετα και τα τρία πολιτικά κόμματα παίζουν ένα σημαντικό ρόλο στο εσωτερικό του πολιτικού συστήματος της απόλυτης μοναρχίας. Από τα στελέχη και των τριών κομμάτων στρατολογούνται οι υπουργοί και οι ανώτατοι υπάλληλοι, ενώ παράλληλα τα κόμματα λειτουργούν συμβουλευτικά προς τον βασιλιά, πιέζοντας κυρίως για τη μετεξέλιξη του καθεστώτος σε συνταγματική μοναρχία. Οι αρχηγοί των κομμάτων στέλνονται αρχικά ως πρεσβευτές της χώρας στο εξωτερικό, αλλά το 1841 σχηματίζεται μια κυβέρνηση με τη συμμετοχή των πολιτικών αρχηγών. Πρωθυπουργός στην κυβέρνηση αυτή ήταν ο αρχηγός του «αγγλικού» κόμματος Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος και ως υπουργοί συμμετείχαν ο Ανδρέας Μεταξάς, αρχηγός του «ρωσικού» κόμματος και ο Δ. Χρηστίδης, ηγετικός στέλεχος του «γαλλικού» κόμματος, αρχηγός του οποίου ήταν ο Κωλέττης. Η πολιτική αστάθεια που ακολούθησε την παραίτηση της κυβέρνησης αυτής κορυφώθηκε το 1843, όταν το ελληνικό κράτος κήρυξε πτώχευση.

Στις 3 Σεπτεμβρίου 1843 ξεσπάει στην Αθήνα μια εξέγερση με την υποστήριξη και των τριών κομμάτων και τη συμμετοχή διαφόρων στρατιωτικών μονάδων, η οποία και θέτει τέρμα στο καθεστώς της απόλυτης μοναρχίας: Σχηματίζεται «Προσωρινή Επαναστατική Κυβέρνησις» με πρωθυπουργό τον Ανδρέα Μεταξά (και στη συνέχεια τους Κωνσταντίνο Κανάρη και Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο) και ο Όθωνας υποχρεώνεται να παραχωρήσει Σύνταγμα, το οποίο τίθεται σε ισχύ από το 1844. Σημαντικό ρόλο στη συγκυρία αυτή έπαιξε και το ζήτημα του δανείου του 1832, για το οποίο υπήρχε έντονη απαίτηση να σταματήσει η εξυπηρέτησή του.

Το Σύνταγμα του 1844 παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες με το γαλλικό Σύνταγμα του 1830 και το βελγικό του 1831 (Αλιβιζάτος 1983: 40, Σταυρόπουλος 1979: 118 κ.ε.). Επρόκειτο για την εγκαθίδρυση μιας εξαιρετικά συγκεντρωτικής και συντηρητικής μορφής πολιτεύματος, στην οποία τόσο το εκτελεστικό όσο και το νομοθετικό (Βουλή και Γερουσία) βρίσκονταν κάτω από τον έλεγχο του θρόνου (Σταυρόπουλος 1979, Δασκαλάκης 1934, Ζέπος 1934).

Οι εκλογές του 1844 συνοδεύονται από νοθείες και ταραχές. Τελικά την κυβερνητική εξουσία εξασφαλίζει το «γαλλικό» κόμμα υπό τον Κωλέττη.

Η πολιτική του ελληνικού κράτους, που ασκείται τώρα από κοινού από τον Όθωνα και τον Κωλέττη διαμορφώνεται με βάση έναν μεγαλόπνοο εθνικιστικό επεκτατισμό. Ο ελληνικός επεκτατισμός στηρίζεται, όπως θα δούμε αναλυτικότερα στα επόμενα, στο όραμα της Μεγάλης

Ιδέας, δηλαδή στη στρατηγική της δημιουργίας μιας νεοελληνικής αυτοκρατορίας που θα κάλυπτε ολόκληρο τον Μικρασιατικό και Βαλκανικό χώρο.

Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1840 η Ελλάδα σχηματίζει και στέλνει στη Θεσσαλία και την Ήπειρο ένοπλες αντάρτικες ομάδες για να προετοιμάσουν την ελληνική προσάρτηση των περιοχών αυτών. Ο εθνικισμός (που όπως είδαμε στο προηγούμενο Σεμινάριο στηρίζεται στην ιδέα μιας «συνέχειας του ελληνισμού» η οποία συγκροτείται σε αναφορά με δύο περιόδους «αυτόνομης κρατικής ύπαρξης»: Αρχαία Ελλάδα – Νεοελληνικό κράτος), αποτελεί καθ' όλη την περίοδο που εξετάζουμε βασικό πυλώνα της άρχουσας αστικής ιδεολογίας, η οποία από τη μια νομιμοποιεί το καθεστώς της συνταγματικής μοναρχίας και από την άλλη στηρίζει τη δημοτικότητα του βασιλιά. Η εξυπηρέτηση του αναστέλλεται από τις συνταγματικές κυβερνήσεις, πλην όμως το 1847 η κυβέρνηση Κωλέττη υποχρεώθηκε να καταβάλει στους δανειστές 800.000 φράγκα (περίπου 900.000 δρχ.).

Ο θάνατος του Κωλέττη το 1847 εγκαινιάζει μια περίοδο άμεσου διορισμού των κυβερνήσεων και των πρωθυπουργών από τον βασιλιά, πράγμα το οποίο τις περισσότερες φορές σημαίνει καταπάτηση των πραγματικών πολιτικών - κομματικών συσχετισμών δύναμης. Αυτή η υπαγωγή του πολιτικού μηχανισμού του κράτους (Αλτουσέρ 1987) στον θρόνο είχε σαν άμεση συνέπεια την αποσταθεροποίηση των δομών και λειτουργιών πολιτικής αντιπροσώπευσης, που αντιστοιχούν και πηγάζουν από το κοινοβουλευτικό σύστημα. Οδήγησε έτσι σε μια μόνιμη, αν και κατ' αρχήν λανθάνουσα πολιτική κρίση. Η σοβινιστική και επεκτατική ιδεολογία, της οποίας ο βασιλιάς ήταν ο εγκυρότερος διαχειριστής, αποτελεί τώρα πλέον όχι απλώς την κυρίαρχη αλλά και σχεδόν τη μοναδική ιδεολογία νομιμοποίησης του πολιτικού καθεστώτος.

Κατά το τέλος της δεκαετίας του 1850 η επεκτατική ιδεολογία και πολιτική περιέρχεται όμως σε βαθιά κρίση: Το ελληνικό κράτος δεν κατάφερε να επεκτείνει την επικράτειά του. Η απόπειρα, ήδη από τη δεκαετία του 1840, να πυροδοτηθεί ένας αντάρτικος πόλεμος στην Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε σαν μοναδικό αποτέλεσμα την αναβίωση της ληστείας στις βόρειες περιοχές του ελληνικού βασιλείου.

Το σημείο καμπής για την κρίση του ελληνικού σοβινισμού και επεκτατισμού υπήρξε όμως η αποτυχημένη εισβολή των ελληνικών στρατευμάτων στη Θεσσαλία και την Ήπειρο αμέσως μετά την έκρηξη του Κριμαϊκού Πολέμου (1853–1856). [Θυμίζουμε ότι η περίοδος αυτή, από το 1853 και μετά, είναι καθοριστική και για τη διαδικασία αλλαγής του υποδείγματος της επίσημης-κρατικής Ιστορίας).

Με την έκρηξη του Κριμαϊκού Πολέμου όλοι οι Έλληνες πολιτικοί αρχηγοί και πρώτος από όλους ο Όθωνας πίστεψαν ότι είχε φτάσει η στιγμή για την εγκαθίδρυση της ελληνικής κυριαρχίας στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο. Με εντολή του Όθωνα εισβάλλουν ελληνικά στρατεύματα στη

Θεσσαλία και την Ήπειρο, με τον γιο του Γεωργίου Καραϊσκάκη Δημήτριο και σε σύντομο χρονικό διάστημα καταλαμβάνουν ολόκληρη την περιοχή εκτός από ορισμένα κάστρα τα οποία υπερασπίζονταν οθωμανικές φρουρές. Τον Φεβρουάριο του 1854 συνασπίζονται όμως η Βρετανία, η Γαλλία και το Πεδεμόντιο με την Οθωμανική Αυτοκρατορία εναντίον της Ρωσίας, και τον Μάρτιο του 1854 αποβιβάζονται και καταλαμβάνουν τον Πειραιά βρετανικά και γαλλικά στρατεύματα, για να σταματήσουν την ελληνική ανάμιξη στον Κριμαϊκό Πόλεμο. Η κατοχή του Πειραιά θα διαρκέσει μέχρι το 1857, ενώ μέχρι το 1859 η Ελλάδα θα υπόκειται στον διεθνή έλεγχο των δυτικών Δυνάμεων και τελικώς υποχρεώνεται να καταβάλλει 900.000 φράγκα ετησίως ως τοκοχρεολύσια του δανείου του 1832 (Ανδρεάδης 1940: 336).

Η αποτυχία της ελληνικής εισβολής στη Θεσσαλία καταρρακώνει το κύρος του βασιλιά, ο οποίος θεωρείται πλέον από μια μεγάλη μερίδα των πολιτικών ως ο υπεύθυνος της αποτυχίας. Ο βασιλιάς εξαναγκάζεται μάλιστα να δεχθεί ως υπουργό στρατιωτικών, στην κυβέρνηση Μαυροκορδάτου που σχηματίστηκε το 1855, τον Καλλέργη, αρχηγό του κινήματος του 1843 και έκτοτε προσωπικό του αντίπαλο.

Το κύρος του βασιλιά μειώνεται ακόμα περισσότερο όταν κατά τη διάρκεια και μετά τη λήξη του Κριμαϊκού Πολέμου γίνεται φανερό ότι η Ρωσία, στην εξωτερική πολιτική της οποίας ο βασιλιάς φαινόταν να στηρίζει τις ελπίδες του, δεν προωθεί τα ελληνικά συμφέροντα, αλλά στηρίζει και προωθεί τα εθνικά σχέδια των άλλων βαλκανικών λαών, στο πλαίσιο της πολιτικής του πανσλαβισμού.

Ο Κριμαϊκός Πόλεμος μπορεί λοιπόν σχηματικά να θεωρηθεί ως το αφετηριακό σημείο των βαλκανικών εθνικισμών, πέραν φυσικά του ελληνικού. Από την εποχή αυτή και μετά εγείρουν αξιώσεις στα διεκδικούμενα από την Ελλάδα ευρωπαϊκά εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, από μια ισχυρή διεθνοπολιτική θέση πλέον, η ήδη από το 1830 ημιαυτόνομη Σερβία, αλλά και οι Βούλγαροι και οι Αλβανοί που επιδίωκαν να συγκροτήσουν ένα ιδιαίτερο, η κάθε εθνότητα, εθνικό κράτος.

Η νέα διεθνής συγκυρία στα Βαλκάνια είχε ιδιαίτερα σημαντικές επιπτώσεις για την εξέλιξη του κοινωνικού σχηματισμού: Στο επίπεδο της εσωτερικής πολιτικής μετατρέπει σε σύντομο χρονικό διάστημα τη λανθάνουσα κρίση νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος σε ανοικτή κρίση. Στο επίπεδο της εξωτερικής πολιτικής εγκαινιάζει τη φάση των ενδοβαλκανικών ανταγωνισμών, ενώ στο επίπεδο της οικονομίας μετασχηματίζει τις σχέσεις του ελληνικού κράτους με τους Έλληνες κεφαλαιοκράτες και τις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού, όπως θα έχουμε την ευκαιρία να δούμε στα επόμενα.

Με την αποχώρηση των ξένων στρατευμάτων από τον Πειραιά ο Όθωνας επιχείρησε να εκμεταλλευτεί τα πολιτικά του προνόμια (ως αρχηγός του Εκτελεστικού και συνυπεύθυνος μαζί με

τη Βουλή και τη Γερουσία για το Νομοθετικό) για να σταθεροποιήσει και πάλι την εξουσία του. Η μέθοδος που και πάλι επέλεξε ο Όθωνας, η διαμόρφωση ενός νέου επεκτατικού σχεδίου, από αφορμή τον πόλεμο της συμμαχίας Γαλλίας-Πεδεμοντίου εναντίον της Αυστρίας (1859), ξεσπά, ήδη από το 1859, μια ανοικτή πολιτική κρίση: Μαζικές διαδηλώσεις και συνεχείς εξεγέρσεις στρατιωτικών μονάδων οδηγούν τελικά στην εξέγερση του Οκτωβρίου 1862 με την οποία εκθρονίζεται ο Όθωνας και υποχρεώνεται να εγκαταλείψει τη χώρα.

Τον Φεβρουάριο του 1863 ξέσπασαν βίαια πολιτικά επεισόδια, στα οποία σκοτώθηκαν περισσότεροι από διακόσιοι στρατιώτες και πολίτες.

Μέσα από την πολιτική κρίση της περιόδου 1855-1862 αποσυντίθενται και διαλύονται τελικά τα τρία πολιτικά κόμματα της πρώτης περιόδου του νεοελληνικού κράτους. Τη θέση τους παίρνουν πέντε νέα κόμματα, τα οποία ως επί το πλείστον αναδύονται από την εξέγερση του 1862 και τα γεγονότα που την ακολούθησαν. Και πάλι όμως πρόκειται για ασταθείς κομματικούς σχηματισμούς. Κατά τη γαλλική πολιτική ορολογία, η πολιτική σκηνή διαιρέθηκε σε «Ορεινούς» («ριζοσπάστες»), με ηγέτες τον Κωνσταντίνο Κανάρη και το Δημήτριο Γρίβα και «Πεδινούς» (συντηρητικούς) υπό τον Δημήτριο Βούλγαρη.

Με την εκθρόνιση του Όθωνα συγκλήθηκε στην Αθήνα μια συντακτική Συνέλευση με τη συμμετοχή όλων των πολιτικών δυνάμεων. Η Συνέλευση αποδέχθηκε ως νέο βασιλιά της Ελλάδας τον προτεινόμενο από τη Βρετανία πρίγκιπα Γεώργιο Glücksburg της Δανίας. Παράλληλα η Βρετανία αποσύρεται από τα Ιόνια Νησιά, τα οποία ενσωματώνονται έτσι στην Ελλάδα. Οι όλο και στενότερες σχέσεις της Ρωσίας με τα εθνικά κινήματα των σλαβικών λαών εξηγούν αυτή την υπέρ της Ελλάδας στροφή της βρετανικής εξωτερικής πολιτικής.

Η Συνταγματική Συνέλευση εξέδωσε τον Νοέμβριο του 1864 το νέο Σύνταγμα της Ελλάδας. Επρόκειτο για ένα εξαιρετικά φιλελεύθερο Σύνταγμα, ενδεχομένως για το προοδευτικότερο Σύνταγμα στην Ευρώπη κατά την εποχή αυτή (Σταυρόπουλος 1979, τ. Β: 154-158, Τσουκαλάς 1981: 293 επ., Σγουρίτσας 1934: 237-241). Το νέο Σύνταγμα ορίζει και περιορίζει τις αρμοδιότητες του βασιλιά, καταργεί τη Γερουσία και αναβαθμίζει έτσι τις αρμοδιότητες και τον ρόλο του Κοινοβουλίου, παρ' ότι βέβαια δεν έχει ακόμα θεσπιστεί η αρχή της δεδηλωμένης (1875), η ρητή δηλαδή υποχρέωση του βασιλιά να αναθέτει την εντολή για τον σχηματισμό κυβέρνησης στο κόμμα (ή στον συνασπισμό κομμάτων) που κατέχει την κοινοβουλευτική πλειοψηφία.

Παράλληλα θεσπίζεται το καθολικό εκλογικό δικαίωμα για τον ενήλικο ανδρικό πληθυσμό της χώρας. Εδώ αξίζει να υπενθυμίσουμε ότι την εποχή αυτή το καθολικό εκλογικό δικαίωμα (για τους άνδρες) ίσχυε μόνο στη Γαλλία (από το 1848). Στη Γερμανία θεσπίστηκε για πρώτη φορά το καθολικό εκλογικό δικαίωμα το 1871, στην Ελβετία το 1874, στην Ισπανία το 1890, στο Βέλγιο το 1893, στη Νορβηγία το 1898, στην Αυστρία το 1907, στη Σουηδία το 1909, στην Ολλανδία το

1917 και στην Ιταλία το 1912. Στη Βρετανία έλαβε χώρα μια σημαντική εκλογική μεταρρύθμιση το 1867, η οποία εντούτοις δεν καθιέρωσε το γενικό εκλογικό δικαίωμα. Και εδώ το καθολικό εκλογικό δικαίωμα για τους άνδρες θεσπίστηκε κατά τα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα. (Βλ. και Τσουκαλάς 1981: 303-304). Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι ακόμα και το Σύνταγμα του 1844 παραχωρούσε το εκλογικό δικαίωμα σε όλους τους ενήλικους άνδρες που είχαν «ιδιοκτησίαν τινά, εντός της επαρχίας όπου έχουσι την πολιτικήν διαμονήν των, ή εξασκούντες εν αυτή οιονδήποτε επάγγελμα ή ανεξάρτητον επιτήδευμα». Σύμφωνα με τον Σγουρίτσα (1934: 238), «δια της διατάξεως ταύτης, πλην των οικοσίων υπηρετών και των μαθητευομένων εις τινα τέχνην, οίτινες εθεωρούντο ως μη έχοντες ανεξάρτητον επιτήδευμα, ουδείς άλλος εστερείτο του δικαιώματος της ψήφου».

Η αστάθεια της πολιτικής σκηνής θα διατηρηθεί μέχρι τη δεκαετία του 1870, οπότε και διαμορφώνεται η φιλελεύθερη πολιτική παράταξη αρχικά υπό τον Επαμεινώντα Δεληγιώργη και τελικώς υπό τον Χαρίλαο Τρικούπη και αντίστοιχα η συντηρητική παράταξη (Παπαδάκης, 1934: 854). Την περίοδο 1862 – 1875 υπήρξαν 30 διαφορετικές κυβερνήσεις και 12 διαφορετικοί πρωθυπουργοί στη χώρα.

2.2. Η περίοδος 1875-1909

Η περίοδος από το 1875 μέχρι την επανάσταση του 1909 στο Γουδί χαρακτηρίζεται από την γρήγορη εξέλιξη όλων των τάσεων που διαμορφώθηκαν κατά την πρώτη περίοδο ύπαρξης του ελληνικού κράτους.

α) Στο θεσμικό-συνταγματικό επίπεδο σταθεροποιείται κατά την περίοδο αυτή το φιλελεύθερο πλαίσιο που είχε εγκαινιάσει η μεταρρύθμιση του 1864. Κατά κύριο λόγο πρόκειται εδώ για τη θέσπιση, το 1875, της αρχής της δεδηλωμένης, η οποία υποχρέωνε τον βασιλιά να αναθέτει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης μόνο στους πολιτικούς αρχηγούς που διέθεταν την κοινοβουλευτική πλειοψηφία ή την εμπιστοσύνη της βουλής. Με τη ψήφιση της αρχής της δεδηλωμένης αποτυγχάνουν ταυτόχρονα τα σχέδια των συντηρητικών πολιτικών δυνάμεων της εποχής υπό τον Βούλγαρη να επαναφέρουν τη Γερουσία, δηλαδή ένα δεύτερο νομοθετικό σώμα δίπλα στη Βουλή, τον έλεγχο του οποίου θα διατηρούσε ο βασιλιάς. Ηγετική προσωπικότητα των φιλελεύθερων αστικών πολιτικών δυνάμεων ήταν ο Χαρίλαος Τρικούπης, ο οποίος παρέμεινε για σχεδόν ένα τέταρτο του αιώνα, δηλαδή μέχρι την πολιτική του συντριβή το 1896, η ηγετική πολιτική προσωπικότητα της χώρας (Δασκαλάκης 1934: 580).

β) Στο επίπεδο της εξωτερικής πολιτικής αποσαφηνίστηκαν και σταθεροποιήθηκαν τα στοιχεία που έφερε στο προσκήνιο ο Κριμαϊκός Πόλεμος. Η ανάπτυξη των βαλκανικών εθνικών κινήσεων αποτελεί το μόνιμο χαρακτηριστικό της διεθνοπολιτικής συγκυρίας κατά την περίοδο αυτή, πράγμα

που έχει ως αποτέλεσμα τις συνεχείς μεταπτώσεις της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής από τον «αντιτουρκισμό» στον «αντισλαβισμό». Η ελληνοβουλγαρική, κυρίως, αντίθεση οδηγεί κατά την περίοδο αυτή στη διαμόρφωση και όξυνση του μακεδονικού ζητήματος.

Μέχρι το 1878 η Ελλάδα ακολουθεί μια εξωτερική πολιτική αντισλαβικής κυρίως κατεύθυνσης και αποκρούει έτσι όλες τις προτάσεις των Σέρβων για κοινή δράση εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-78. Μόνο όταν η νίκη της Ρωσίας ήταν πλέον σίγουρη εισέβαλαν ελληνικά στρατεύματα στη Θεσσαλία (1878). Στις διαπραγματεύσεις που ακολούθησαν τον ρωσοτουρκικό πόλεμο, η Ρωσία υποστήριξε ανεπιφύλακτα τα αιτήματα των σλαβικών βαλκανικών λαών και μόνο με την παρέμβαση των δυτικών Δυνάμεων δεν περιλήφθηκαν στις εδαφικές κατακτήσεις των λαών αυτών οι περιοχές τις οποίες η Ελλάδα θεωρούσε δικό της εθνικό και ιστορικό χώρο.

Τελικά το 1878 υπογράφεται η *Συνθήκη του Βερολίνου* με την οποία ανακηρύσσονται ως ανεξάρτητες χώρες η *Σερβία*, η *Ρουμανία* (ημιαυτόνομη από το 1856) και το *Μαυροβούνιο*, ενώ η *Βουλγαρία* αναγνωρίζεται ως *αυτόνομη χώρα*, *φόρου υποτελής στον Σουλτάνο*, και η *Αν. Ρωμυλία* ως *ημιαυτόνομη ηγεμονία*. Η Βρετανία επεκτείνει την κυριαρχία της στην Κύπρο και η Αυστρία θέτει υπό την υψηλή επικυριαρχία της τη Βοσνία και την Ερζεγοβίνη.

Με διπλωματικά μέσα ενσωματώνεται στην Ελλάδα τρία χρόνια αργότερα η Θεσσαλία (1881: Συμφωνία της Κωνσταντινούπολης). Η προσάρτηση της Θεσσαλίας έγινε δυνατή χάρη στη βρετανική και γαλλική υποστήριξη προς τις ελληνικές θέσεις. Η συμπόρευση της βρετανογαλλικής πολιτικής με την ελληνική εξωτερική πολιτική προερχόταν από το γεγονός ότι τόσο η Ρωσία όσο όμως και η Πρωσία (υπό τον Μπίσμαρκ), αλλά και η Αυστρία προωθούσαν τα διεθνοπολιτικά τους συμφέροντα και τα επεκτατικά τους σχέδια στην περιοχή μέσω της ενίσχυσης των άλλων βαλκανικών κρατών: Η Ρωσία της Βουλγαρίας και οι κεντρικές δυνάμεις της Ρουμανίας (Βλ. DTV Atlas 1986: 79 κ.ε. και Σβορώνος 1976: 105-110).

Η επέκταση της βουλγαρικής επικράτειας με την ενσωμάτωση της Ανατολικής *Ρωμυλίας* το 1885 και οι βουλγαρικές αξιώσεις στη Μακεδονία υπαγορεύουν κατά την περίοδο που ακολουθεί την ελληνική εξωτερική πολιτική: Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις βελτιώνονται, σε τέτοιο μάλιστα βαθμό που η ελληνική κυβέρνηση καταδικάζει την κρητική επανάσταση του 1889, της οποίας το βασικό αίτημα ήταν η ένωση του νησιού με την Ελλάδα. Η ελληνική εξωτερική πολιτική θεωρούσε ότι ο πρώτος κίνδυνος για την ελληνική στρατηγική στα Βαλκάνια προερχόταν από τη Βουλγαρία, της οποίας η στρατιωτική ισχύς ήταν προς το παρόν αδύνατον να αντιμετωπιστεί, και γι' αυτό θεωρούσε επίσης ότι μια ελληνοτουρκική όξυνση και πολύ περισσότερο σύγκρουση θα άνοιγε τον δρόμο στον βουλγαρικό επεκτατισμό. Η πολιτικοστρωτική ισχύς της Βουλγαρίας ήταν πράγματι κατά την εποχή αυτή σημαντική, όπως συνάγεται από το γεγονός ότι η Βουλγαρία προχώρησε στην

προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας παρά τη δηλωμένη αντίθεση της Ρωσίας, αλλά και της Σερβίας, η οποία επιχείρησε μάλιστα χωρίς επιτυχία να σταματήσει με στρατιωτική επέμβαση τη βουλγαρική προέλαση. Την εποχή αυτή πραγματοποιείται μάλιστα μια πολιτική σύγκλιση της Ελλάδας με τη Σερβία, στο έδαφος του ανταγωνισμού και των δυο χωρών με τη Βουλγαρία.

Ο ελληνοβουλγαρικός ανταγωνισμός αφορά κυρίως τη διεκδίκηση και από τις δύο χώρες της Μακεδονίας. Στη Συνθήκη μάλιστα του Αγίου Στεφάνου (1878), η οποία προηγήθηκε της Συνθήκης του Βερολίνου και τελικά δεν εφαρμόστηκε λόγω της βρετανικής αντίθεσης, είχε γίνει σαφές ότι η Βουλγαρία διεκδικούσε ολόκληρη την περιοχή της Μακεδονίας πλην της Χαλκιδικής (σε βάρος φυσικά των ελληνικών βλέψεων), αλλά και βορειότερες περιοχές τις οποίες διεκδικούσε επίσης η Σερβία. Ήδη από τα τέλη της περιόδου που εξετάζουμε εδώ ο ελληνοβουλγαρικός ανταγωνισμός για τη Μακεδονία είχε πάρει τον χαρακτήρα ενός ακήρυχτου πολέμου, με την οργάνωση και από τα δυο κράτη ενόπλων εθνικών «κομιτάτων», τα οποία με πράξεις ένοπλης βίας θα άνοιγαν τον δρόμο στο αντίστοιχο τους εθνικό κέντρο για την προσάρτηση της περιοχής.

Στο ιδεολογικό-πολιτιστικό επίπεδο ο ελληνοβουλγαρικός ακήρυχτος πόλεμος διεξάγεται μέσα από την ίδρυση ελληνικών ή αντίστοιχα βουλγαρικών σχολείων και εκκλησιών στην περιοχή. Σύμφωνα με τον Μαζαράκη-Αιγιάν (1919: 22-25) το 1903 υπήρχαν στη Μακεδονία 42.000 Έλληνες και 12.000 Βούλγαροι μαθητές στα αντίστοιχα εθνικά σχολεία της Μακεδονίας. Την ίδια εποχή ο αριθμός των Σέρβων, Βλάχων κ.λπ. που φοιτούν σε αντίστοιχα εθνικά σχολεία της Μακεδονίας δεν ξεπερνάει τους οκτακόσιους.

Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις θα οξυνθούν όμως και πάλι με την έκρηξη, το 1896-97, μιας νέας επαναστατικής κίνησης στην Κρήτη (μετά εκείνη του 1866-69, βλ. παρακάτω, και του 1889), και πάλι με αίτημα την άμεση Ένωση του νησιού με την Ελλάδα. Οι κινητοποιήσεις του λαού στην Ελλάδα αναγκάζουν τελικά την κυβέρνηση να ταχθεί υπέρ της κρητικής επανάστασης. Ο ελληνικός στόλος αποβιβάζεται στην Κρήτη και την καταλαμβάνει. Λίγο μετά εισβάλλουν ελληνικά ένοπλα τμήματα στη Μακεδονία. Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος που ξεσπάει με τον τρόπο αυτό τελειώνει σε σύντομο χρονικό διάστημα με την ήττα του ελληνικού στρατού και την κατάληψη της Θεσσαλίας από τον οθωμανικό στρατό.

Ο οθωμανικός στρατός εγκαταλείπει τη Θεσσαλία μόνο ύστερα από την παρέμβαση των δυτικών Δυνάμεων. Με τη παρέμβαση των ίδιων αυτών Δυνάμεων ανακηρύσσεται το 1897 η Κρήτη ανεξάρτητη επαρχία, φόρου υποτελής στον Σουλτάνο, αλλά κάτω από την υψηλή Επιτροπεία του πρίγκιπα Γεωργίου της Ελλάδας (Σβορώνος 1976: 109-110, Δασκαλάκης 1934: 588). Η όξυνση του κρητικού ζητήματος θα τροφοδοτεί έκτοτε, μέχρι το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε, την ελληνοτουρκική διαμάχη.

Πριν προχωρήσουμε στην εξέταση της οικονομικής μεγέθυνσης του ελληνικού καπιταλισμού κατά την εξεταζόμενη περίοδο, χρειάζεται να ερμηνεύσουμε την πρώιμη ανάπτυξη των αστικών πολιτικών αντιπροσωπευτικών θεσμών στην Ελλάδα, ένα ζήτημα που έχει συζητηθεί αρκετά στο πλαίσιο της σύγχρονης ιστοριογραφίας.

3. Σχετικά με τη μορφή του κράτους και τις σχέσεις αντιπροσώπευσης

Ο φιλελεύθερος χαρακτήρας του κοινοβουλευτικού συστήματος στην Ελλάδα το 1864 και μετά, υποτιμάται συνήθως από τους αριστερούς ιστορικούς. Σύμφωνα με την παραδοσιακή αριστερή αντίληψη από τη δεκαετία του 1930 (βλ. Σεμινάριο V), ο κοινωνικός χαρακτήρας της Ελλάδας ήταν «μισοφουδαρχικός», όχι μόνο καθόλου τον 19ο αιώνα αλλά και κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού. Η προσέγγιση αυτή ισχυρίζεται μάλιστα ότι η αστική τάξη καταλαμβάνει την εξουσία για πρώτη φορά το 1909, με την εξέγερση στο Γουδί. Έτσι η φιλελεύθερη κίνηση του 19ου αιώνα, ή ακόμα η βιομηχανική ανάπτυξη από το 1870 και μετά κ.λπ. θεωρούνται ως αποτυχημένες απόπειρες της αστικής τάξης να κατακτήσει την πολιτική και οικονομική εξουσία και ηγεμονία (βλ. π.χ. Κορδάτος 1974). Την αντίληψη αυτή συναντάνε και οι νεότερες προσεγγίσεις περί «πατρωνείας» και «πελατειακών σχέσεων» (Μουζέλης 1987), στο πλαίσιο κάποιου υποτιθέμενου αλλά απροσδιόριστου ως προς τα ακριβή χαρακτηριστικά του «προκαπιταλισμού». (Για την κριτική των απόψεων αυτών βλ. Μηλιός 1993-β, Hering 2004). Μια σχετικά διαφοροποιημένη εκδοχή αυτής της παραδοσιακής προσέγγισης διατυπώνει ο Σβορώνος (1976), ο οποίος θεωρεί την κατάληψη της εξουσίας από την αστική τάξη ως μια διαδικασία, η οποία ουσιαστικά ξεκινάει στα μέσα της δεκαετίας του 1850 και ολοκληρώνεται με το στρατιωτικό κίνημα του 1909. Το φιλελεύθερο θεσμικό πλαίσιο του 1864 (και του 1875) θεωρείται έτσι ως αποτέλεσμα της ενίσχυσης και ανόδου της αστικής τάξης.

Εντούτοις, η αντίληψη αυτή δεν μπορεί να ερμηνεύσει τα ιδιαίτερα προχωρημένα θεσμικά χαρακτηριστικά του πρώτου νεοελληνικού κράτους. Πραγματικά, αν οι φιλελεύθεροι θεσμοί προκύπτουν από την άνοδο της αστικής τάξης, και με την υπόθεση (των αντιλήψεων που αναφέραμε) ότι η άνοδος αυτή δεν είχε ολοκληρωθεί όταν ψηφιζόταν το Σύνταγμα του 1864, τίθεται το ερώτημα γιατί οι περισσότερο αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες της Δυτικής Ευρώπης δεν είχαν θεσμοθετήσει ένα σαφώς πιο προχωρημένο από το ελληνικό πολιτικό αντιπροσωπευτικό σύστημα.

Ο Τσουκαλός (1977 και 1981) είναι ο μόνος που φαίνεται να αντιλαμβάνεται την εσωτερική αυτή αντιφατικότητα της παραδοσιακής προσέγγισης και καταφεύγει έτσι σε ένα μάλλον νεομαρξιστικής έμπνευσης επιχειρήμα, το οποίο στην ουσία απλώς αντιστρέφει την ερμηνευτική

λογική της παραδοσιακής αντίληψης: Όχι η σχετική ανάπτυξη, αλλά η υπανάπτυξη των αστικών σχέσεων προτείνεται τώρα ως ερμηνεία για τον προχωρημένο φιλελευθερισμό:

«Αν σε άλλες χώρες οι εκλογικοί περιορισμοί κατέτειναν στο να προασπίσουν τη μονοπώληση της πολιτικής εκπροσώπησης και δύναμης από τους αστούς και τους γαιοκτήμονες [...] η ανυπαρξία (στην Ελλάδα) μιας εμπεδωμένης άρχουσας αστικής τάξης [...] καθιστούσε ένα τέτοιο εγχείρημα αδιανόητο και άσκοπο» (Τσουκαλάς 1981: 306-307).

Στην αντίληψη αυτή ο πολιτικός φιλελευθερισμός απεκδύεται από το κοινωνικό (αστικό) περιεχόμενό του. Θεωρείται περίπου κάτι σαν μια τεχνική, που ξεπηδάει αυθόρμητα, όταν βέβαια δεν υπάρχει μια εμπεδωμένη (!!!, Γ.Μ.) άρχουσα τάξη για να τον εμποδίσει. Στο ίδιο πλαίσιο ο Τσουκαλάς (1981: 260 κ.ε.) θεωρεί την ιστορική εξέλιξη από την έκρηξη της Επανάστασης μέχρι την πολιτική μεταρρύθμιση της 3ης του Σεπτεμβρίου 1843 ως μια διαδικασία ήττας των προεστών, οι οποίοι αποτελούσαν κατά τη γνώμη του τη μόνη συγκροτημένη κοινωνική ομάδα (!!!, Γ.Μ.) την εποχή αυτή. Παραγνωρίζοντας λοιπόν εντελώς τον πολιτικό, οικονομικό και ιδεολογικό ρόλο της πραγματικής άρχουσας τάξης, της εμπορικής και εφοπλιστικής αστικής τάξης, αλλά και τον αστικό χαρακτήρα των πολιτικών και ιδεολογικών μορφών του φιλελευθερισμού, ισχυρίζεται ότι η επανάσταση του 1843 αποτελεί την πρώτη πολιτική νίκη των προεστών, επειδή από το 1844 και μετά πολλοί πρώην προεστοί θα καταλάβουν κορυφαίες θέσεις στον κρατικό μηχανισμό. Όμως, αν η διακυβέρνηση βοναπαρτικού τύπου (1828-1843) στόχευε στην αποδυνάμωση των προεστών, οι οποίοι όμως τελικά επικράτησαν το 1843-44 και αν επιπλέον η ανυπαρξία μιας εμπεδωμένης άρχουσας αστικής τάξης οδηγεί στον πολιτικό φιλελευθερισμό, τότε πώς θα εξηγήσουμε τον απολυταρχικό-υπερσυγκεντρωτικό χαρακτήρα του πρώτου ελληνικού Συντάγματος (1844-1863);

Όμως οι απόψεις που μόλις αναφέραμε δεν διακρίνονται μόνο για την αδυναμία τους να ερμηνεύσουν τα ιστορικά φαινόμενα. Πολύ περισσότερο προβληματική είναι η ανυπαρξία της οποιασδήποτε θεωρητικής θεμελίωσης των όρων με βάση τους οποίους επιχειρείται η (ιστορική) ανάλυση. Εδώ θα αναφερθούμε κατ' αρχήν στην κοινωνική ομάδα των προεστών (κοτζαμπάσηδες): Οι κοινωνικές τάξεις και τα κοινωνικά στρώματα δεν αποτελούν απλώς ομάδες ανθρώπων, αλλά ούτε και η οποιαδήποτε ομάδα ανθρώπων που συνέχεται με έναν οποιονδήποτε τρόπο (π.χ. μέσα από μια ιστορική, ηλικιακή, ιδεολογική ή θρησκευτική σχέση) μπορεί να θεωρηθεί τάξη ή στρώμα. Οι κοινωνικές τάξεις και τα κοινωνικά στρώματα αποτελούν αποτελέσματα των ταξικών-κοινωνικών σχέσεων (δηλαδή της πάλης των τάξεων), με την έννοια ότι αποτελούν *προσωποποιήσεις (φορείς) αυτών των σχέσεων*, ότι στελεχώνουν τις θέσεις και λειτουργίες που πηγάζουν από την ταξική διαίρεση της κοινωνίας και τις αντίστοιχες εξουσιαστικές

δομές της. Κοτζαμπάσης (προεστός) σημαίνει όπως είδαμε μια συγκεκριμένη θέση και λειτουργία στο εσωτερικό της ασιατικής ταξικής κυριαρχίας. Μετά τη διάλυση του ασιατικού τρόπου παραγωγής δεν υπήρχαν προεστοί αλλά «πρώην προεστοί», οι οποίοι με βάση το πολιτικό κύρος που απέκτησαν κατά την Επανάσταση εντάχθηκαν στην ανώτατη γραφειοκρατία του νεοσύστατου αστικού κράτους, ή στην ηγεσία των αστικών πολιτικών κομμάτων. Εντάσσονται δηλαδή οι άνθρωποι αυτοί σε μια ριζικά διαφορετική κοινωνική θέση και λειτουργία, έχοντας πάψει να αποτελούν, όπως στο παρελθόν, ένα ενιαίο κοινωνικό στρώμα.

Τόσο, λοιπόν, ο χαρακτήρας του πρώτου ελληνικού πολιτεύματος, όσο και η φιλελεύθερη τομή του 1863-64 θα πρέπει να αναλυθούν, σε αντιδιαστολή με τις προσεγγίσεις που αναφέραμε, ως αποτέλεσμα της πάλης των τάξεων.

Πέρα από το προφανές, ότι ο πολιτικός φιλελευθερισμός αποτελεί τυπική μορφή της καπιταλιστικής πολιτικής κυριαρχίας, το πρώτο στοιχείο που πρέπει να εντοπίσουμε είναι το *ιδιαίτερο πολιτικό βάρος των λαϊκών μαζών* στο εσωτερικό του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, βάρος το οποίο κατακτήθηκε μέσα από την οκτάχρονη ένοπλη εθνικοαπελευθερωτική πάλη. Το ιδιαίτερο πολιτικό βάρος των λαϊκών τάξεων της υπαίθρου εξηγεί άλλωστε, όπως ήδη αναφέραμε, τη μη επικράτηση της μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας στα εδάφη που αποτέλεσαν την πρώτη ελληνική επικράτεια.

Δυο επιπλέον πολιτικά φαινόμενα κάνουν σαφές αυτό το σε διεθνή σύγκριση ιδιαίτερα αυξημένο πολιτικό βάρος των λαϊκών μαζών στη νεοσύστατη Ελλάδα:

α) Η μεγάλη κυκλοφορία του τύπου:

Η ιστορία του μετεπαναστατικού πολιτικού τύπου αρχίζει στην Ελλάδα το 1831. Ο τύπος παίζει έναν ιδιαίτερα σημαντικό, ως επί το πλείστον αντιπολιτευτικό, ρόλο καθ' όλη τη διάρκεια της απόλυτης μοναρχίας (1833-1843). Κατά τη δεκάχρονη αυτήν περίοδο εκδίδονται σε ολόκληρη την Ελλάδα 62 διαφορετικές πολιτικές εφημερίδες. Το 1852 υπάρχουν στην Αθήνα (που δεν έχει περισσότερους από 35.000 κατοίκους) 19 τυπογραφεία και 15 πολιτικές εφημερίδες. Το 1861 εκδίδονται 41 πολιτικές εφημερίδες σε ολόκληρη τη χώρα, οι 26 από τις οποίες στην Αθήνα. Το 1870 υπήρχαν σε ολόκληρη την Ελλάδα 68 πολιτικές εφημερίδες. Παράλληλα, σημαντική διάδοση είχαν, ήδη από τη δεκαετία του 1840, τα πολιτικά περιοδικά (Παπαλεξάνδρου 1934: 1038, Τσουκαλάς 1977: 214, Τσουκαλάς 1981: 146).

β) Η συμμετοχή στις εκλογές:

Από το 1844 μέχρι το 1885 διεξάγονται στην Ελλάδα 17 εκλογικές αναμετρήσεις στις οποίες το ποσοστό συμμετοχής του ενήλικου ανδρικού πληθυσμού δεν είναι ποτέ μικρότερο από 62%. Το μέσο ποσοστό συμμετοχής στις εκλογές είναι 74% και το μέγιστο 90% (1850). Ανάλογα ποσοστά

παρατηρούνται κατά την περίοδο που εξετάζουμε μόνο στη Γαλλία και τη Γερμανία (Τσουκαλάς 1981: 311-315).

Το ιδιαίτερα σημαντικό πολιτικό βάρος των λαϊκών τάξεων αποτελεί λοιπόν ένα μόνιμο χαρακτηριστικό της εξέλιξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού από την ίδρυση του ελληνικού κράτους και μετά. Οι ομοιότητες με τη Γαλλία είναι προφανείς και μπορούν εύκολα να εξηγηθούν: Πρόκειται για μια εξέλιξη του Πολιτικού Στοιχείου που συναρτάται με την επαναστατική μορφή της διαδικασίας (ανα)διαμόρφωσης και εξέλιξης της αστικής κρατικής δομής (Γαλλική Επανάσταση του 1789, Ελληνική Επανάσταση του 1821).

Το ιδιαίτερο πολιτικό βάρος των λαϊκών τάξεων στην Ελλάδα μπορεί χωρίς άλλο να εξηγήσει την πρόιμη σε διεθνή σύγκριση εγκαθίδρυση της φιλελεύθερης κοινοβουλευτικής τάξης στη χώρα. Πώς όμως εξηγείται ο απολυταρχικός χαρακτήρας του πολιτεύματος κατά την περίοδο 1844-1862; Το πολίτευμα αυτό εντάσσεται όπως είπαμε στην πρώτη βοναπαρτική περίοδο σταθεροποίησης των νέων κοινωνικών και κρατικών θεσμών.

Στο σημείο αυτό αξίζει να θυμηθούμε ότι όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, με χαρακτηριστικότερο ίσως παράδειγμα και πάλι τη Γαλλία (βλ. και Σταυρόπουλος 1979, τ. Β': 100-109), η φιλελεύθερη κοινοβουλευτική πολιτική τάξη πραγμάτων δεν εγκαθιδρύεται αμέσως μετά την επαναστατική διαδικασία και τον αντίστοιχο μετασχηματισμό της κρατικής-πολιτικής εξουσίας, αλλά ακολουθεί ύστερα από μια πρώτη περίοδο απολυταρχικής-συγκεντρωτικής διακυβέρνησης (που με τη σειρά της είχε ακολουθήσει τη φάση του επαναστατικού μετασχηματισμού, ως παλινόρθωση του παλιού καθεστώτος).

Αυτή η ιστορικά πρώτη μορφή μοναρχικού, μη-κοινοβουλευτικού, υπερσυγκεντρωτικού κράτους δεν θα πρέπει να ερμηνευτεί ως αποτέλεσμα της μη ολοκλήρωσης της αστικής επανάστασης ή της παλινόρθωσης του παλιού κοινωνικού καθεστώτος. Αντίθετα εκφράζει την πρώτη φάση σταθεροποίησης της νέας αστικής εξουσίας, στη βάση όμως, αναγκαστικά, των ήδη υπάρχουσών απολυταρχικών κρατικών μορφών. Όπως σωστά παρατηρεί ο E. Balibar (1986), η μετάβαση στις συνταγματικές αστικές σχέσεις εξουσίας παίρνει κατά την πρώτη φάση της τη μορφή του αμαλγάματος: Οι νέες σχέσεις εξουσίας οικοδομούνται αρχικά πάνω (και όχι στη θέση) στις προϋπάρχουσες (απολυταρχικές) κοινωνικές μορφές.

Η δυναμική της παρέμβασης των λαϊκών μαζών κατά τη φάση της επαναστατικής ανατροπής του παλιού καθεστώτος εξηγεί την τάση της νέας εκμεταλλευτικής-αντιλαϊκής (αστικής) εξουσίας να καταφύγει στις προϋπάρχουσες κατασταλτικές κρατικές μορφές. Αυτή η (μεταβατική) κρατική μορφή δεν καταφέρνει όμως μακροπρόθεσμα να εξασφαλίσει την ιδεολογική κυριαρχία της αστικής τάξης, δηλαδή να ενσωματώνει τα άμεσα, μη στρατηγικά συμφέροντα των λαϊκών μαζών στα συμφέροντα της άρχουσας τάξης: με άλλα λόγια να υπάγει τις λαϊκές τάξεις στην

καπιταλιστική κοινωνική και πολιτική τάξη πραγμάτων, την οποία ταυτόχρονα παρουσιάζει (επιβάλλει) ως το εθνικό συμφέρον.

Η περιορισμένη δυνατότητα ενσωμάτωσης οδηγεί τις πρώιμες μετεπαναστατικές αυτές μοναρχικές μορφές αστικής πολιτικής διακυβέρνησης σε κρίση νομιμοποίησης, μέσα από την οποία ανοίγει τελικά ο δρόμος για την εγκαθίδρυση του αστικού κοινοβουλευτισμού.

Μετά την είσοδο των λαϊκών μαζών στο προσκήνιο η οποία συνδέεται με τη διαδικασία εθνογένεσης, το κοινοβουλευτικό σύστημα διακυβέρνησης αποτελεί τον κατ' εξοχήν οργανωτικό ιδεολογικό μηχανισμό του αστικού κράτους, καθόσον ακριβώς οργανώνει την πολιτική και κοινωνική συναίνεση προς την εξουσία. Με την έννοια αυτή το κοινοβουλευτικό κράτος αποτελεί την τυπική μορφή της αστικής πολιτικής κυριαρχίας. Η πρώιμη εγκαθίδρυση αυτής της κρατικής μορφής στην Ελλάδα συναρτάται με το αυξημένο πολιτικό βάρος των λαϊκών τάξεων κατά την πρώτη ιστορική περίοδο του εθνικού-κοινωνικού σχηματισμού.

4. Οικονομική μεγέθυνση και κοινωνικός μετασχηματισμός

4.1. Ο αγροτικός τομέας μέχρι το 1881

Η Ελληνική Επανάσταση προκάλεσε την τελική διάλυση των ασιατικών παραγωγικών σχέσεων στην ύπαιθρο. Η κρατική ιδιοκτησία πάνω στη γη (οι εθνικές γαίες), έτεινε μετά τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους να περιοριστεί σε ένα νομικό μόνο περιεχόμενο, καθώς η πραγματική οικονομική ιδιοκτησία των αγροτικών κλήρων περνούσε όλο και περισσότερο στα χέρια των νομέων - μικροκαλλιεργητών. Ταυτόχρονα η μεγάλη έγγεια ιδιοκτησία παρέμενε ένα περιθωριακό φαινόμενο, σε ορισμένες περιοχές της Αττικής, της Εύβοιας και της Στερεάς Ελλάδας.

Εντούτοις το πρόβλημα των εθνικών γαιών παραμένει ανοικτό μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1870. Με τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους οι εθνικές γαίες καταλάμβαναν 75-80% του καλλιεργήσιμου εδάφους, δηλαδή 700.000-1.000.000 εκτάρια. Από το 1834 και μετά, η ελληνική κυβέρνηση παραχωρεί έναντι μιας αποζημίωσης ένα μέρος των εθνικών γαιών στους αγωνιστές της Επανάστασης (ή έστω σε εκείνους από τους αγωνιστές που δεν είχαν ήδη καταλάβει *manu-militari* γη) και στους πρόσφυγες από τις περιοχές που βρίσκονταν ακόμα υπό οθωμανική κυριαρχία. Στη δεκαετία του 1830 παραχωρούνται έτσι και μετατρέπονται σε ιδιωτική ιδιοκτησία και με τη νομική έννοια του όρου 19.000 εκτάρια (190.000 στρέμματα). (Βλ. αναλυτικά Σταυρόπουλος 1979, τ. Β΄:

59-66).⁵ Μέχρι το 1870 είχαν επισήμως παραχωρηθεί ή πουληθεί από το κράτος σε ιδιώτες-καλλιεργητές 50.000 εκτάρια.

Το 1871 πουλήθηκαν τελικά στους νομείς τους οι εθνικές γαίες, οι οποίες είχαν μικρότερη από μισή έκταση των εθνικών γαιών της δεκαετίας του 1830, πράγμα που σημαίνει ότι τουλάχιστον η μισή νομικά κρατική του 1830 είχε εν τω μεταξύ περιέλθει και με την τυπική-νομική έννοια στην κυριότητα των μικροκαλλιεργητών που την νέμονταν (Τσουκαλάς 1977: 67-84, Σταυρόπουλος 1975, τ. Β': 159 κ.ε.).

Η πώληση των εθνικών γαιών ακολούθησε την εξής διαδικασία: Οι αγρότες απέκτησαν την πλήρη κυριότητα του κτήματός τους, το οποίο όμως επιβαρύνθηκε με υποθήκη υπέρ του κράτους μέχρι να αποπληρωθούν οι δόσεις του πωλούμενου κτήματος. Χαρακτηριστικό για τις κοινωνικές σχέσεις στην ύπαιθρο είναι το γεγονός ότι οι αγρότες πλήρωσαν στο κράτος μόνο ένα μικρό μέρος του ποσού της υποθήκης που είχε καθοριστεί, θεωρώντας ότι τα κτήματα έτσι κι αλλιώς τους ανήκαν και δεν μπορούσαν να εκδιωχθούν από αυτά.⁶ Είδαμε άλλωστε ότι και κατά την προηγούμενη περίοδο που οι αγρότες θεωρούνταν απλοί νομείς ή εκμισθωτές της κρατικής γης, η πιθανότητα της έξωσης ήταν ανύπαρκτη, ενώ παράλληλα δεν καταβαλλόταν παρά ένα μέρος των φόρων οι οποίοι είχαν οριστεί για τους νομείς. Το 1880, επί κυβερνήσεως Τρικούπη, καταργήθηκε η φορολογία της «δεκάτης» επί της ακαθάριστης αγροτικής παραγωγής (η οποία μέχρι το 1870 αποδιδόταν [και] σε είδος), «διότι αναπτυχθέντος του πλούτου η φορολογία ηδύνατο να βασισθή επί πολλών άλλων κλάδων» (Ανδρεάδης 1940: 330).

Συνοψίζοντας μπορούμε να πούμε, ότι οι κοινωνικοί και πολιτικοί συσχετισμοί που παγιώθηκαν στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, έχουν ως συνέπεια τη γενίκευση της μικρής έγγειας ιδιοκτησίας, παρά το γεγονός ότι κατά την πρώτη πεντηκονταετία μετά την απελευθέρωση το κράτος εμφανίζεται στο νομικό επίπεδο ως ο ιδιοκτήτης του μεγαλύτερου μέρους της καλλιεργήσιμης γης. Συνακόλουθα, το κοινωνικό και πολιτικό βάρος της μεγάλης ιδιοκτησίας πάνω στη γη (που συνολικά δεν ξεπερνά το 5% του καλλιεργήσιμου εδάφους του πρώτου ελληνικού κράτους) παραμένει περιθωριακό. Η κυρίαρχη αυτή μορφή ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο (η μικρή έγγεια ιδιοκτησία) μπορεί θεωρητικά να αντιστοιχεί τόσο σε μια (περιθωριοποιημένη) αυτοκαταναλωτική αγροτική οικονομία, όσο και στην οικονομική μορφή της απλής

⁵ Η παραχώρηση των κτημάτων έλαβε χώρα κυρίως το 1835: «Τω 1835 διενεμήθησαν 145.000 στρεμμάτων» (Ανδρεάδης 1940: 328).

⁶ «Κοινωνική λύσις. – Αύτη συνίσταται εις την διανομήν αντί ευτελεστάτου τιμήματος της γης εις μικροκαλλιεργητάς. Η λύσις δ' αύτη είναι η επικρατήσασα, δια διαφόρων δωρεών [...] επί Όθωνος, ίδια δε δια του μεγάλου νόμου του 1870 περί εθνικών γαιών, δυνάμει του οποίου το κράτος διένειμε 1.650.000 στρέμματα εις μικρογεωργούς, παρ' ων εισέπραξεν εν τέλει κατά δόσεις 39 εκατομμύρια δραχμών. Τα εισπρακτέα ήσαν 90 εκατ., πλην τα καθυστερούμενα υπερέβησαν τα εισπραχθέντα» (Ανδρεάδης 1940: 328).

εμπορευματικής παραγωγής, η οποία υπάγεται στο καπιταλιστικό εμπόριο (και συχνά συνιστά υβριδική μορφή μεταξύ αυτοαπασχόλησης και «μισθού με το κομμάτι»). Η περίοδος που εξετάζουμε έχει ως βασικό χαρακτηριστικό της τη συνεχή και ραγδαία επέκταση του κοινωνικού χώρου της απλής εμπορευματικής παραγωγής στην ύπαιθρο, σε βάρος των εκμεταλλεύσεων αυτοκαταναλωτικού χαρακτήρα.

Η εμπορευματοποίηση της αγροτικής οικονομίας και η υπαγωγή των ανεξάρτητων μικροκαλλιεργητών στο εμπορικό κεφάλαιο γίνεται προφανής από τη συνεχή διαφοροποίηση των καλλιεργειών προς όφελος των εξαγωγικών προϊόντων.

Οι καλλιέργειες της σταφίδας κάλυπταν το 1830 3.800 εκτάρια, το 1845 7.300 εκτάρια, το 1851 17.250 εκτάρια, το 1860 22.000 εκτάρια, το 1871 34.630 εκτάρια και το 1878 43.500 εκτάρια. Η παραγωγή είναι αντίστοιχα το 1830 11,7 εκατομμύρια ενετικά λίτρα [Ένα ενετικό λίτρο (ή ενετική λίτρα) αντιστοιχεί σε 0,480 χιλιόγραμμα ή 1,058 περίπου λίβρες], το 1845 39 εκ. εν. λ., το 1851 86,3 εκ. εν. λ., το 1860 101 εκ. εν. λ., το 1871 173,2 εκ. εν. λ., και το 1878 435 εκ. εν. λ. Μέχρι το 1870 εξάγεται σχεδόν όλη η παραγωγή (Κριμπάς 1934: 94). Το 1856 οι καπνοκαλλιέργειες καλύπτουν 1.750 εκτάρια (παραγωγή: 1 τόνος) το 1875 4.200 εκτάρια (παραγωγή: 2,7 τόνοι) (Αργυρούδης 1934: 87). Το 1835 καλύπτει η αμπελοκαλλιέργεια 900 εκτάρια, το 1861 49.200 εκτάρια και το 1887 126.000 εκτάρια. (Τσουκαλάς 1977: 91). Τέλος οι ελαιώνες κάλυπταν το 1830 25.000 εκτάρια, το 1861 37.000 εκτάρια και το 1881 182.900 εκτάρια (Τσουκαλάς 1977: 91).

Αυτή η διαφοροποίηση των καλλιεργειών προς όφελος των εμπορεύσιμων και εξαγωγικών προϊόντων είχε αρχίσει ήδη πριν από την Επανάσταση του 1821. Δεν είναι λοιπόν καθόλου παράξενο που στις αποφάσεις της πρώτης επαναστατικής Εθνοσυνέλευσης (1822) διαβάζουμε:

«Η διοίκησης οφείλει δραστήρια μέτρα εις την δυνατήν εμπύχωση του εμπορίου και της γεωργίας εις την Ελλάδα, φροντίζουσα μεταξύ άλλων και δια να συσταθώσιν εταιρείαι γεωργική και εμπορική» (παρατίθεται από τον Ευελπίδη 1934: 73).

Κατά τη δεκαετία του 1870 τα εξαγωγικά προϊόντα καταλάμβαναν 37% του καλλιεργήσιμου εδάφους. Περισσότερο από το 50% του καλλιεργήσιμου εδάφους χρησιμοποιούταν για την παραγωγή σιτηρών. Η εγχώρια παραγωγή σιτηρών κάλυπτε όμως την ίδια εποχή μόλις το 1/4 της εσωτερικής κατανάλωσης (Ζολώτας 1926: 28 κ.ε.).

Όλα τα υπάρχοντα στοιχεία σχετικά με τη διαφοροποίηση των καλλιεργειών υποδεικνύουν ότι αυτή αφορούσε κατά κύριο λόγο τις μικρές καλλιέργειες και όχι τη μεγάλη έγγεια ιδιοκτησία.

Βρισκόμαστε λοιπόν στη φάση της γρήγορης ενσωμάτωσης της γεωργίας (των ανεξάρτητων καλλιεργητών) στις κυρίαρχες αστικές σχέσεις, μέσα από την υπαγωγή της αγροτικής παραγωγής (και των αγροτών) στο (εμπορικό) κεφάλαιο. Η παραγωγή τείνει έτσι να εξειδικευτεί σε ένα ή δυο προϊόντα κατά περιοχή, για να πουληθεί στη συνέχεια στους εμπόρους που έχουν την έδρα τους στα μεγάλα λιμάνια ή τα αστικά κέντρα.

Στις περιπτώσεις εκείνες που οι παραγωγοί δεν μπορούν να πουλήσουν παρά μόνο σε έναν χονδρέμπορο-προαγοραστή και όχι άμεσα στην αγορά ή σε περισσότερους εμπόρους, το εμπορικό κεφάλαιο, συγκεντρώνοντας ολόκληρη την παραγωγή των μεμονωμένων μικροκαλλιεργητών ιδιοποιείται την υπερεργασία τους, αφήνοντάς τους (μέσα από την καθήλωση των τιμών), μόνο τα απαραίτητα για την απλή αναπαραγωγή της εργασιακής τους δύναμης και των μέσων παραγωγής τους, τους μετατρέπει δηλαδή σε «μισθωτούς με το κομμάτι».

Στις περισσότερες περιπτώσεις, ο αυξανόμενος εκχρηματισμός και η εμπορευματοποίηση της αγροτικής οικονομίας, δηλαδή η μετατροπή των αγροτών σε απλούς εμπορευματικούς παραγωγούς, συνεπιφέρει μια αυξανόμενη ανάγκη και ζήτηση για δανειακό χρήμα. Τα «τοκογλυφικά» επιτόκια κυμαίνονται μεταξύ 20% και 24% για ενυπόθηκα δάνεια και μεταξύ 36% και 50% για προσωπικά δάνεια (Τσουκαλάς 1977: 93). Το γεγονός πάντως ότι δεν παρατηρούνται μεταβολές των σχέσεων ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο – δεν δημιουργείται ούτε ένα στρώμα αγρεργατών (το 1890 εισάγονται μάλιστα αγρεργάτες από τη Βουλγαρία, τη Σερβία και την Οθωμανική Αυτοκρατορά), αλλά ούτε και ένα στρώμα γαιοκτημόνων – αποδεικνύει ότι επρόκειτο για μια γρήγορα αναπτυσσόμενη και δυναμική αγροτική εμπορευματική παραγωγή, η οποία μπορούσε να αντέξει τον μεσοπρόθεσμο και κοντοπρόθεσμο τοκογλυφικό δανεισμό.⁷

Μια επιπλέον ένδειξη για τον δυναμισμό της αγροτικής οικονομίας κατά την περίοδο που εξετάζουμε είναι το γεγονός ότι κατά το διάστημα 1853-1856 αυξάνει η απασχόληση στον αγροτικό τομέα της οικονομίας, ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης, ενώ αντίθετα μειώνεται το ποσοστό των απασχολουμένων στη βιομηχανία, στο εμπόριο και στις μεταφορές (Παναγιωτόπουλος 1980). Βεβαίως, κατά την περίοδο 1853-1861 μειώνονται εξαιρετικά οι ρυθμοί

---

⁷ Σχετικά με τη λειτουργία του τοκογλυφικού κεφαλαίου, ο Μαρξ γράφει στο Κεφάλαιο (Μαρξ 1978-β: 741 και 744): «Η ύπαρξη του τοκογλυφικού κεφαλαίου δεν απαιτεί παρά να έχει μετατραπεί σε εμπορεύματα τουλάχιστον ένα μέρος των προϊόντων και μαζί με το εμπορευματοεμπόριο να έχει αναπτυχθεί το χρήμα στις διάφορες λειτουργίες του (...) Έτσι η τοκογλυφία από τη μια μεριά, υποσκάπτει και καταστρέφει τον αρχαίο και τον φεουδαρχικό πλούτο, και την αρχαία και φεουδαρχική ιδιοκτησία. Και, από την άλλη μεριά, υποσκάπτει και καταστρέφει τη μικροαγροτική και μικροαστική παραγωγή, με δυο λόγια όλες τις μορφές, στις οποίες ο παραγωγός εμφανίζεται ακόμα σαν ιδιοκτήτης των μέσων παραγωγής του». Αυτή τη λειτουργία καταστροφής των μικροκαλλιεργητών δεν φαίνεται εντούτοις να ασκεί το τοκογλυφικό κεφάλαιο στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, λόγω ακριβώς του σχετικού δυναμισμού των (εξαγωγικών κυρίως) αγροτικών νοικοκυριών.

αύξησης του ελληνικού πληθυσμού ως σύνολο, λόγω της υψηλής μετανάστευσης κατά την περίοδο αυτή (Σβορώνος 1934: 224). Από τα στοιχεία της δημογραφικής εξέλιξης μπορούμε να συναγάγουμε ότι η ποσοστιαία μείωση του πληθυσμού των πόλεων μόνο εν μέρει οφείλεται σε μια αύξηση του αγροτικού πληθυσμού και σε μεγαλύτερο βαθμό προκύπτει από το γεγονός ότι οι ρυθμοί μετανάστευσης του πληθυσμού των πόλεων είναι κατά την περίοδο αυτή αισθητά ψηλότεροι από τους ρυθμούς μετανάστευσης του αγροτικού πληθυσμού.

Σε κάθε περίπτωση τα υπάρχοντα στοιχεία μας επιτρέπουν να διατυπώσουμε τη θέση ότι από τη μια ο αγροτικός τομέας εξελίσσεται ραγδαία προς την απλή εμπορευματική παραγωγή και διαπλέκεται θετικά με τις λειτουργίες του εμπορικού κεφαλαίου, ενώ από την άλλη αυτή η ενσωμάτωση της γεωργίας στη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου έχει ως συνέπεια μια δυναμική ανάπτυξη της, τουλάχιστον μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1850. Το ποσοστό του αστικού και ημιαστικού πληθυσμού (οικισμοί μεγαλύτεροι από 2.000 κατοίκους) στον συνολικό πληθυσμό μειώνεται από 26,13% το 1856 σε 25,45% το 1861, ενώ μέχρι το 1879 αυξάνει μόλις σε 28% (Σβορώνος 1934: 224).

Ο χώρος της αγροτικής απλής εμπορευματικής παραγωγής δεν είναι βέβαια ενιαίος. Αντίθετα, όπως είπαμε, ήδη από την ίδρυση του ελληνικού κράτους διαφοροποιείται σε ένα περισσότερο δυναμικό (εξαγωγικές καλλιέργειες,) κι ένα λιγότερο δυναμικό και φτωχότερο τομέα (σιτηρά και άλλα προϊόντα για την εσωτερική αγορά).

Η εξέλιξη προς την κατεύθυνση της απλής εμπορευματικής παραγωγής δεν αφορά πάντως τον συνολικό αγροτικό τομέα της χώρας. Τα (έστω περιορισμένης συνολικής έκτασης) τσιφλίκια στην Αττική, τη Στερεά Ελλάδα, την Εύβοια και τα Ιόνια Νησιά, αποτελούν, όπως ήδη αναφέραμε την πρώτη εξαίρεση. Το ζήτημα των τσιφλικιών τίθεται για πρώτη φορά με οξυμένη μορφή μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας (1881), όπου τα τσιφλίκια αποτελούσαν την κύρια μορφή ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο. Μια δεύτερη περιοχή διαφοροποίησης ως προς τον χώρο κυριαρχίας της απλής εμπορευματικής παραγωγής αποτελούν επίσης την εποχή αυτή οι αγροτικές ζώνες στις οποίες αν και κυριαρχούν οι σχέσεις μικρής ατομικής ιδιοκτησίας στη γη, εντούτοις αυτές δεν συνδέονται με την παραγωγή εμπορεύσιμων προϊόντων, ούτε για το εξωτερικό εμπόριο, ούτε για την εσωτερική καταναλωτική (τρόφιμα) και παραγωγική (βιομηχανικά φυτά) αγορά. Αυτές οι ως επί το πλείστον ορεινές αυτοκαταναλωτικές περιοχές συγκροτούν την «άλλη Ελλάδα», την Ελλάδα που σταδιακά εξαφανίζεται και της οποίας οι τελευταίοι ιππότες και ήρωες θα διωχθούν ως επικηρυγμένοι ληστές. Η ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων κυριαρχίας θα απαιτήσει τη σταδιακή υπαγωγή της κάθε αγροτικής περιοχής στους νόμους κίνησης του εμπορικού και βιομηχανικού κεφαλαίου και συνεπώς στη συνολική κοινωνική (και όχι στην σε τοπικό επίπεδο) αναπαραγωγή.

4.2. Το ζήτημα των τσιφλικιών

Η ενσωμάτωση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα το 1881 αύξησε την αγροτική γη της χώρας κατά 7,5 εκατομ. στρέμματα, εκ των οποίων τα 2,7 εκατομ. ήταν καλλιεργήσιμα. Περισσότερο από το 50% της καλλιεργήσιμης γης αποτελείται από τσιφλίκια τα οποία, το αργότερο κατά την περίοδο 1878-1881 (δηλαδή μετά τη συνθήκη του Βερολίνου) είχαν περιέλθει στην ιδιοκτησία Ελλήνων μεγαλοκαπιταλιστών. Σε περισσότερο από 80% της ηπειρο-θεσσαλικής καλλιεργήσιμης γης φυτευόταν σιτάρι.

Αν και οι ιδιοκτήτες των τσιφλικιών στις νέες ελληνικές επαρχίες ανήκαν στη βιομηχανική ή τη χρηματιστική αστική τάξη της χώρας (ή της διασποράς), εντούτοις οι σχέσεις ιδιοκτησίας και παραγωγής στα τσιφλίκια δεν ήταν κατά κανένα τρόπο καπιταλιστικές. Η μισθωτή εργασία αποτελούσε ένα περιθωριακό φαινόμενο, αντίθετα από τη *δουλοπαροικία* που ήταν η κύρια μορφή κοινωνικών σχέσεων στις νέες περιοχές (Τσοποτός 1974). Ο ισχυρισμός ορισμένων συγγραφέων (Βεργόπουλος 1975: 92-138, Σταυρόπουλος 1979 τ. Β': 195-253) ότι τα τσιφλίκια πρέπει να θεωρηθούν καπιταλιστικά, τόσο λόγω της ταξικής ένταξης των ιδιοκτητών τους, όσο και γιατί το παραγόμενο προϊόν προσανατολιζόταν προς την αγορά, ενώ η γαιοπρόσδοδος κεφαλαιοποιόταν, είναι λανθασμένος: Αν οι κοινωνικές σχέσεις θεωρούνται καπιταλιστικές με αποκλειστικό κριτήριο την ύπαρξη ή όχι εμπορευματικής παραγωγής, αν δηλαδή οποιοδήποτε σύστημα εκμετάλλευσης ενσωματώνεται στην αγορά θεωρείται και ως καπιταλιστικό, τότε, κατά τα νεομαρξιστικά πρότυπα, ταυτίζουμε τον καπιταλισμό με την αγορά και παραιτούμαστε ουσιαστικά από την ταξική ανάλυση. Σε ό,τι αφορά τώρα το γεγονός ότι οι ιδιοκτήτες των τσιφλικιών ήταν ταυτόχρονα βιομήχανοι, τραπεζίτες κ.λπ., θα πρέπει να θυμόμαστε ότι ο καπιταλιστής δεν είναι ο δημιουργός αλλά ο φορέας της κεφαλαιακής σχέσης. Υπάρχει ο καπιταλιστής επειδή υπάρχει το κεφάλαιο (η κεφαλαιακή σχέση), όχι το αντίστροφο. Δεν είναι, λοιπόν, σε θέση ένας καπιταλιστής να λειτουργήσει ως σύγχρονος Μίδας και να μετατρέψει με την απλή παρουσία του οποιαδήποτε κοινωνική σχέση σε κεφάλαιο. Κεφάλαιο σημαίνει εκμετάλλευση και απόσπαση υπεραξίας από τη μισθωτή εργασία. Τα τσιφλίκια της Θεσσαλίας δεν ήταν καπιταλιστικά.

Η δουλοπαροικία, που αποτελούσε τον κανόνα στα ηπειροθεσσαλικά τσιφλίκια, *προσιδιάζει* όπως ξέρουμε στον φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής. Φεουδαλικά ήταν άλλωστε τα τσιφλίκια αυτά την εποχή της Οθωμανικής κυριαρχίας στη Θεσσαλία, μέχρι το 1881. *Η ενσωμάτωσή τους όμως στο αστικό οικονομικό και νομικό πλαίσιο του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού επέφερε ένα σημαντικό μετασχηματισμό στον κοινωνικό τους χαρακτήρα:*

α) Τα τσιφλίκια λειτουργούσαν στο εσωτερικό του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού ως μία (μη καπιταλιστική) *χρηματοπαραγωγική διαδικασία παραγωγής*, ως «επιχειρηματική»

φεουδαρχική παραγωγή, δηλαδή ως ένας τροποποιημένος συγκριτικά με την κλασική φεουδαρχία τρόπος παραγωγής, κατ' αναλογία με τον χρηματοπαραγωγικό δουλοκτητικό τρόπο παραγωγής («επιχειρηματική δουλεία») σε αντιδιαστολή με την «πατριαρχική» ή κλασική δουλεία (βλ. 2^ο Σεμινάριο).

β) Η δουλοπαροιμία ερμηνεύτηκε στο πλαίσιο των αστικών νομικών σχέσεων ως *μια μορφή συνεταιριστικής εκμίσθωσης*. Αυτό επέτρεψε στους τσιφλικάδες να στερήσουν από τους δουλοπάροικους, μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα, το δικαίωμα της κατοχής της γης. Με δικαστική απόφαση μπορούσε ο τσιφλικάς να απολύσει από το τσιφλίκι του όποιον κολίγο ήθελε, γεγονός που στο παρελθόν ήταν εντελώς αδιανόητο. (Σταυρόπουλος 1979, τ. Β': 239 κ.ε.).

Πρόέκυψε έτσι ένας χρηματοπαραγωγικός τρόπος παραγωγής που συνιστούσε μια «ενδιάμεση» μορφή σχέσεων ιδιοκτησίας, ανάμεσα στην καπιταλιστική και τη φεουδαλική μορφή: Ενώ ο τσιφλικάς συγκεντρώνει στα χέρια του τόσο την ιδιοκτησία όσο και την κατοχή της γης (γεγονός που αντιστοιχεί στην καπιταλιστική μορφή των σχέσεων ιδιοκτησίας αλλά και στην «επιχειρηματική δουλεία», π.χ. στον Νότο των ΗΠΑ), *ο εργαζόμενος δεν μετατρέπεται σε ελεύθερο εργαζόμενο, σε μισθωτό, αλλά διατηρούνται οι σχέσεις προσωπικής υπαγωγής στον τσιφλικά*. Η εργασία του δεν μετατρέπεται έτσι σε μισθωτή εργασία. Ο καλλιεργητής είναι προσκολλημένος στο τσιφλίκι. Δεν έχει το δικαίωμα να φύγει ή να μετοικήσει. Εργάζεται μαζί με την οικογένειά του υπό την επίβλεψη των ανθρώπων του ιδιοκτήτη. Είναι υποχρεωμένος να μεταβιβάζει το τρίτο (τριτάριχο) ή το μισό (μισακάριχο ή μισακό) της παραγωγής του στον ιδιοκτήτη. Επιπλέον ο κολίγος είναι υποχρεωμένος να κάνει διάφορες αγγαρείες στην υπηρεσία του ιδιοκτήτη (Σταυρόπουλος 1979, τ. Β': 236).

Η συγκέντρωση τόσο της οικονομικής ιδιοκτησίας όσο και της κατοχής της γης στα χέρια των τσιφλικάδων χειροτέρευσε σημαντικά τη θέση των αγροτών και οδήγησε τελικά, μέσα από αλληπάλληλες οξύνσεις, στη μεγάλη αγροτική εξέγερση του *Κιλελέρ, τον Μάρτιο του 1910*.

Η φιλελεύθερη οικονομική πολιτική που ακολουθούσε το ελληνικό κράτος μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1910 υποστήριζε το καθεστώς της μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας στο όνομα του δικαιώματος στην ιδιοκτησία. Η δυνατότητα της απαλλοτρίωσης δεν είχε την εποχή αυτήν κατοχυρωθεί. Με την πάροδο όμως του χρόνου οι αντιδράσεις ενάντια στο καθεστώς των τσιφλικιών κορυφώνονταν: Τα αιτήματα των κολίγων έβρισκαν υποστήριξη ακόμα και από πολλούς ιδεολόγους του βιομηχανικού καπιταλισμού. Αυτοί οι τελευταίοι ζητούσαν μάλιστα να καταργηθούν οι δασμοί για το εισαγόμενο σιτάρι, ώστε από τη μια να μειωθούν οι τιμές των ειδών διατροφής και από την άλλη να υποβαθμιστεί ο οικονομικός ρόλος των τσιφλικιών και να ανοίξει ο δρόμος για την αγροτική μεταρρύθμιση.

Το κράτος δεν κατάργησε βέβαια τους δασμούς για το εισαγόμενο σιτάρι, οδηγήθηκε όμως τελικά, μέσα από την όξυνση των κοινωνικών αγώνων, αλλά και μέσα από την αναγκαιότητα, για την καπιταλιστική ανάπτυξη, να μειωθεί η γαιοπρόσοδος και οι αγροτικές τιμές, στη θεσμοθέτηση το 1917, της αγροτικής μεταρρύθμισης. Η αγροτική μεταρρύθμιση εφαρμόστηκε, όπως θα δούμε, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή.

Ολοκληρώνοντας αυτή την ενότητα αξίζει να αναφέρουμε ότι η μεταβολή της κρατικής πολιτικής στο αγροτικό ζήτημα έχει τις ρίζες της στη δεκαετία του 1890, όταν ξέσπασε η σταφιδική κρίση: Η αύξηση της γαλλικής παραγωγής σταφίδας προκάλεσε την κατακόρυφη πτώση των ελληνικών εξαγωγών, αλλά και των τιμών της σταφίδας στην ελληνική αγορά. Ταυτόχρονα όμως η σταφιδική κρίση εγκαινίασε την εποχή του κρατικού παρεμβατισμού στην αγροτική οικονομία: Συγκέντρωση της παραγωγής και πολιτική τιμών, ανάπτυξη της αγροτικής πίστης. (Βλ. Σταυρόπουλος 1979, τ. Β': 259-271, Τσερπές χ.χ.ε., Τρακάκης 1934).

4.3. Η πρώτη περίοδος καπιταλιστικής ανάπτυξης (1830-1870): Κυριαρχία του εμπορικού και εφοπλιστικού κεφαλαίου

Ο πόλεμος για την ανεξαρτησία (1821-1827) είχε σαν συνέπεια την καταστροφή του μεγαλύτερου αριθμού των μανιφακτουρικών επιχειρήσεων της χώρας. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο Μοσκόφ (1974: 169) η αξία των βιομηχανικών εγκαταστάσεων στην Ελλάδα του 1845 έφθανε μόλις στο 15% της αξίας των εγκαταστάσεων που υπήρχαν στις ίδιες περιοχές το 1820. Ακόμα κι αν η εκτίμηση αυτή μοιάζει να μην μπορεί να επαληθευτεί, πρέπει να παραδεχτούμε ότι ο πόλεμος είχε καταστροφικά αποτελέσματα για την οικονομία του πρώτου ελληνικού κράτους. Ο Μπαμπανάσης θεωρεί έτσι ότι το ελληνικό εθνικό εισόδημα το 1830 ήταν 75% του εισοδήματος των αντίστοιχων περιοχών κατά το 1820 (Μπαμπανάσης 1985: 57).

Τον Ιανουάριο του 1837 εκδίδεται ο πρώτος νόμος για την προώθηση της εθνικής βιομηχανίας. Το 1830 αναφέρονται επτά βιομηχανικές επιχειρήσεις και πολλές μανιφακτούρες που συγκεντρώνουν το 13,87% της συνολικής απασχόλησης της χώρας. Το 1846 ιδρύεται το πρώτο ατμοκίνητο μεταξουργείο. Το 1870, τους σημαντικότερους μεταποιητικούς κλάδους της χώρας αποτελούν τα ναυπηγεία και τα υφαντουργεία (Μπαμπανάσης 1985: 55).

Σύμφωνα με στοιχεία που παραθέτει ο Βερναρδάκης [1885] (1990), από τα 58.208 ιστιοφόρα συνολικής χωρητικότητας 15,5 εκατ. τόνων που κατασκευάστηκαν παγκοσμίως το 1876, τα 2.121 με συνολική χωρητικότητα 427 χιλιάδων τόνων κατασκευάστηκαν στην Ελλάδα, με αποτέλεσμα να κατατάσσεται η χώρα στην 8η θέση παγκοσμίως στον κλάδο της ναυπηγικής (μετά την Αγγλία, τις ΗΠΑ, τη Νορβηγία, την Ιταλία, τη Γερμανία, τη Γαλλία και την Ισπανία), υπερέχοντας έναντι

χωρών όπως η Ολλανδία, η Σουηδία, η Ρωσία, η Αυστρία, το Βέλγιο κ.λπ. (Βερναρδάκης 1990: 203).

Εντούτοις, οι ρυθμοί ανάπτυξης του δευτερογενούς τομέα, εκτός της ναυπηγικής ιστοφόρων (που έχει, άλλωστε, περισσότερο μανιφακτουρικό και λιγότερο βιομηχανικό χαρακτήρα), παραμένουν σχετικά χαμηλοί καθ' όλη την περίοδο που εξετάζουμε (1830-1870). Το 1867 αναφέρονται 170 βιομηχανίες με 7.300 εργαζόμενους και μια συνολική εγκατεστημένη ισχύ 292 ίππων (HP). Παράλληλα η απασχόληση στον δευτερογενή τομέα φτάνει στα τέλη της δεκαετίας του 1860 το 18,2% της συνολικής απασχόλησης (το 1830 ήταν 13,87%), μια εξέλιξη που θα πρέπει να εξεταστεί σε συνάρτηση με την τάση σταθεροποίησης ή και μείωσης του ποσοστού του αστικού πληθυσμού που αναφέραμε στα προηγούμενα.

Παρά αυτή τη σχετική καθυστέρηση του δευτερογενούς τομέα της οικονομίας μέχρι τη δεκαετία του 1870, η Ελλάδα δεν μπορεί να θεωρηθεί υπανάπτυκτη χώρα, όχι μόνο από την άποψη ότι δεν έχουμε να κάνουμε με μια κοινωνία στην οποία κυριαρχούν προκαπιταλιστικά συστήματα εκμετάλλευσης, αλλά ακόμα και από την άποψη των συγκεντρωτικών δεικτών ανάπτυξης. Σύμφωνα με τα στοιχεία του P. Bairloch (παρατίθεται χωρίς χρονολογία έκδοσης από τον Μπαμπανάνση 1985: 59) το κατά κεφαλήν ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν της Ελλάδας έφθανε το 1860 στο 74% του αντίστοιχου ευρωπαϊκού μέσου όρου.

Η σχετική καθυστέρηση του βιομηχανικού κεφαλαίου αντισταθμίζεται την εποχή αυτή από την τεράστια ανάπτυξη του εμπορικού και εφοπλιστικού κεφαλαίου. Πολύ περισσότερο, είναι η ανάπτυξη ακριβώς αυτών των μερίδων του κεφαλαίου, η γεωγραφική εξάπλωσή τους πολύ πέρα από τα σύνορα της Ελλάδας και τέλος ο επεκτατισμός του ελληνικού κράτους σε ολόκληρη την περιοχή των Βαλκανίων και της Ανατολικής Μεσογείου αποτέλεσαν τους αποφασιστικούς παράγοντες που καθόρισαν τη σχετική καθυστέρηση του βιομηχανικού τομέα στο εσωτερικό της χώρας.

Το 1853 αναφέρονται 25.456 εργαζόμενοι στη βιομηχανία, 2.302 ναυτικοί και 6.260 εργαζόμενοι στο εμπόριο. Τα αντίστοιχα στοιχεία για το 1856 είναι: 22.609 (βιομηχανία), 20.700 (ναυτικοί), 6.955 (εμπόριο), για το 1861: 32.801 (βιομηχανία), 19.303 (ναυτικοί), 10.245 (εμπόριο) και για το 1870: 48.128 (βιομηχανία), 25.178 (ναυτικοί), 18.952 (εμπόριο). Στη στατιστική του 1870 αναφέρονται επιπλέον και 28.000 εργάτες (Σταυρόπουλος 1979, τ. Β': 146). Σύμφωνα με τις ίδιες απογραφές ο αριθμός των αγροτών ήταν 229.259 το 1853, 243.807 το 1856, 247.507 το 1861 και 218.027 το 1870 (Σταυρόπουλος 1979, τ. Β': 146). Ο πληθυσμός της Ελλάδας το 1861 ήταν 1.096.810 άνθρωποι.

Με εξαίρεση τα στοιχεία του 1853, μόλις το 1870 ξεπερνάει λοιπόν η απασχόληση στη βιομηχανία την απασχόληση στους άλλους δυο μη αγροτικούς κλάδους μαζί. Από το 1861

παρατηρείται μια σταδιακή μείωση του αριθμού των ναυτικών, ενώ ταυτόχρονα αυξάνει το ειδικό βάρος του εμπορίου και των μεταφορών στο εσωτερικό του λεγόμενου τριτογενή τομέα. Η συμμετοχή του εμπορίου και των μεταφορών στον τομέα των Υπηρεσιών αυξάνει από 38% το 1861 σε 42% το 1870 (το 1907 είναι 52% και το 1920 55%), ενώ η συμμετοχή της κρατικής Διοίκησης μειώνεται αντίστοιχα από 27% (το 1861) σε 23% (το 1870). Τις εξελίξεις αυτές θα επιχειρήσουμε να ερμηνεύσουμε στα επόμενα.

Στα πρώτα χρόνια μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους ολοκληρώνεται ο διαχωρισμός ανάμεσα στο εμπορικό και το εφοπλιστικό κεφάλαιο. Οι εφοπλιστές ασχολούνται όλο και περισσότερο με μεταφορές εμπορευμάτων στον ευρύτερο μεσογειακό και ευρωπαϊκό χώρο, δηλαδή διεθνοποιούν την επιχειρηματική τους δραστηριότητα που εκτείνεται πλέον πολύ πέρα από τα όρια του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και του εξωτερικού εμπορίου της χώρας. Οι έδρες του εξωτερικού εμπορίου είναι τα εξαγωγικά και αντίστοιχα τα εισαγωγικά λιμάνια της χώρας. Οι εξαγωγές αποτελούνται κυρίως από αγροτικά προϊόντα, αλλά και από νήματα, σαπούνη, πρώτες ύλες, βλ. αναλυτικά Βερναρδάκης 1990), τα οποία συγκεντρώνονται στα εξαγωγικά λιμάνια, ενώ οι εισαγωγές αφορούν κυρίως είδη μαζικής κατανάλωσης και η αξία τους είναι σχεδόν διπλάσια από την αξία των εξαγωγών.

Το ισοζύγιο πληρωμών της Ελλάδας ισοσκελίζεται κατά την περίοδο που εξετάζουμε εδώ από τις μεταβιβαστικές εισροές συναλλάγματος (πληρωμές) που προέρχονται από τους Έλληνες του εξωτερικού και σε ακόμα μεγαλύτερο ποσοστό από τα έσοδα της ναυτιλίας (τα οποία, φυσικά από οικονομική άποψη έχουν τον χαρακτήρα εξαγωγών εμπορευμάτων και υπηρεσιών και όχι τον χαρακτήρα μεταβιβαστικών πληρωμών). Μόνο δευτερευόντως ισοσκελίζεται το ισοζύγιο πληρωμών με προσφυγή στον εξωτερικό δανεισμό.

Το εφοπλιστικό και το εμπορικό κεφάλαιο αποτελούν λοιπόν κατά την πρώτη αυτή περίοδο μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους τις κυρίαρχες μερίδες της άρχουσας αστικής τάξης. Η ανάπτυξή τους ευνοήθηκε επιπλέον από το γεγονός ότι οι καταστροφές που υπέστησαν τα κεφάλαια αυτά κατά τη διάρκεια της Επανάστασης ήταν σημαντικά μικρότερες από εκείνες της μανιφακτούρας, της βιοτεχνίας και της βιομηχανίας.

Σε σύγκριση λοιπόν με την πρώτη μετεπαναστατική δεκαετία ο ετήσιος όγκος του ελληνικού εξωτερικού εμπορίου έχει τριπλασιαστεί το 1861-65 και έχει πενταπλασιαστεί το 1866-70 (Τσουκαλάς 1981: 215).

Ακόμα σημαντικότερη υπήρξε όμως η ανάπτυξη του εφοπλιστικού κεφαλαίου. Η χωρητικότητα του ελληνικού εμπορικού στόλου ήταν 153.000 τόνοι πριν από την Επανάσταση, 85.502 τόνοι το 1838, 268.800 τόνοι το 1858, 330.000 τόνοι το 1866 και 404.000 τόνοι το 1870. Η χωρητικότητα του ελληνικού εμπορικού στόλου μειώνεται όμως σε 262.032 τόνοι το 1875, λόγω

της εισαγωγής των ατμοπλοίων στην ελληνική ναυτιλία (Σβορώνος 1976: 90 και Παππάς 1934: 201). Το 1870 η Ελλάδα ήταν η πέμπτη ναυτική δύναμη στον κόσμο σε σχέση με τον πληθυσμό της (Τσουκαλάς 1977: 330). Η ελληνική ναυτιλία συγκεντρώνεται από το 1850 και μετά πρώτα στη Σύρο και αργότερα στον Πειραιά. Την ίδια περίοδο η Σύρος συγκεντρώνει περισσότερες από τις μισές ναυπηγήσεις πλοίων στην Ελλάδα. Το 1846 ναυπηγήθηκαν στη Σύρο 250-270 πλοία (Τσουκαλάς 1971: 214).

Παράλληλα, η ανάπτυξη του εμπορικού και εφοπλιστικού κεφαλαίου διαπλέκεται, κατά την περίοδο που εξετάζουμε, με την ανάπτυξη του τραπεζικού συστήματος και του τραπεζικού κεφαλαίου. Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, που στην πρώτη της μορφή ιδρύεται το 1828 και θεσμοθετείται τελικά ως η Τράπεζα με το αποκλειστικό προνόμιο έκδοσης τραπεζογραμματίων το 1841 (Μάουρερ 1976: 356 επ., Ξιφαράς 1992: 46 επ. και 137 επ.), χρηματοδοτεί αυτές τις γρήγορα αναπτυσσόμενες κεφαλαιακές μερίδες. Η κυκλοφορία τραπεζογραμματίων εξαπλασιάζεται έτσι κατά την περίοδο 1855-1865, σε σχέση με τη δεκαετία 1845-1855. Οι τραπεζικές πιστώσεις τετραπλασιάζονται μετά το 1860. Περισσότερες από 95% από τις πιστώσεις αυτές απορροφώνται στις τέσσερις πόλεις που αποτελούν την έδρα των κυρίαρχων εμπορικών και εφοπλιστικών μερίδων της εποχής: στη Σύρο, την Αθήνα, τον Πειραιά και την Πάτρα (Τσουκαλάς 1981: 235 κ.ε.).

Το πιστωτικό σύστημα αποτέλεσε τον ένα άξονα στο οποίο στηρίχθηκε η καπιταλιστική ανάπτυξη της χώρας, ενώ τον δεύτερο και σημαντικότερο άξονα αποτέλεσε η οικονομική πολιτική του κράτους, και ιδιαίτερα το δημοσιονομικό της σκέλος. Στο πλαίσιο της συνοπτικής παρουσίασης που επιχειρούμε εδώ, υιοθετούμε και μεταφέρουμε τα συμπεράσματα, σχετικά με την κρατική οικονομική πολιτική, του Δημήτρη Ξιφαρά (1992: 167-68):

«Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της δημοσιονομικής πολιτικής του ελληνικού κράτους είναι η ιδιαίτερα προνομακή μεταχείριση που επιφυλάσσει στην κυρίαρχη, κοινωνικά και οικονομικά, ομάδα. Η κοινωνική τάξη που περιλαμβάνει τους εκπροσώπους του εμπορίου και της ναυτιλίας ενισχύει τη θέση της στα πλαίσια του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και μέσα από την ευνοϊκή φορολογική μεταχείριση [...] Το καθεστώς της προνομακής δημοσιονομικής μεταχείρισης αποτελεί ανάμεσα στ' άλλα μια ακόμα απόδειξη του πραγματικού χαρακτήρα του κράτους. Πρόκειται για ένα αστικό κράτος [...], στα πλαίσια του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού η λειτουργία του κράτους και τα αντικειμενικά συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης συμπίπτουν. Το δεύτερο συμπέρασμα αφορά τον τρόπο κατανομής των κρατικών δαπανών [...] [μέσω του οποίου οικοδομείται] ένας διοικητικός μηχανισμός ικανός να ανταποκριθεί στα πρότυπα οργάνωσης του σύγχρονου κράτους της εποχής [...] Το τρίτο και τελευταίο συμπέρασμα σχετίζεται με την προσπάθεια του κράτους να ενισχύσει τη δημιουργία των γενικών υλικών όρων της παραγωγής [...] Θεσμοθετεί ειδικούς νόμους που του

επιτρέπουν να προχωρήσει στην κατασκευή δημοσίων έργων μεγάλου κόστους, κατασκευάζει κάποια από αυτά με αποκλειστικά κρατικές πιστώσεις, προσπαθεί να κινητοποιήσει τις ιδιωτικές δυνάμεις με όποια μέσα διαθέτει».

4.4. Διεθνές εμπόριο, μεταναστευτικά ρεύματα και οι εκτός συνόρων Έλληνες καπιταλιστές

Ένα από τα σημαντικότερα αποτελέσματα που προέκυψαν από τον «εμπορο-εφοπλιστικό» χαρακτήρα του ελληνικού καπιταλισμού κατά την περίοδο που εξετάζουμε, δηλαδή από την μεγάλη ανάπτυξη, σε διεθνή σύγκριση, του εμπορικού και κυρίως του εφοπλιστικού κεφαλαίου, αλλά και του κεφαλαίου των Ελλήνων του εξωτερικού, ήταν το μεταναστευτικό ρεύμα που αναπτύσσεται την περίοδο αυτή από την Ελλάδα προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία, δηλαδή προς τον Ανατολικομεσογειακό χώρο και τα Βαλκάνια. Πρόκειται, όπως θα δούμε, για μια επέκταση της ελληνικής επιρροής, που από τη γέννησή της είχε ένα ιδιότυπο αποικιοκρατικό περιεχόμενο. Ελληνικές επιχειρήσεις υπήρχαν βεβαίως και πέραν της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στη Δυτική Ευρώπη, τη Ρωσία, τη Βόρειο Αφρική.

Στα μέσα του 19ου αιώνα η ελληνική ναυτιλία ελέγχει περισσότερες από της μισές θαλάσσιες μεταφορές από και προς τα λιμάνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη κ.λπ.). Στον Δούναβη η ελληνική σημαία ήταν η δεύτερη μετά την βρετανική. Στην Κριμαία και στα λιμάνια της Αζοφικής θάλασσας κατείχε ο ελληνικός εμπορικός στόλος την πρώτη θέση.

Το ότι ο ελληνικός εμπορικός στόλος εξυπηρετούσε κυρίως τις διεθνείς μεταφορές δεν σημαίνει, βέβαια, όπως συχνά υποστηρίζεται, ότι δεν λειτουργούσε και σε σχέση με τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Έτσι από τα 3,7 εκατομμύρια τόνους που διακινήθηκαν το 1912 προς και από το λιμάνι του Πειραιά, τα 1,23 εκατομμύρια τόνοι, δηλαδή ποσοστό 33% διακινήθηκαν από πλοία με ελληνική σημασία. Δεύτερη ερχόταν η σημαία της Αυστροουγγαρίας με 0,64 εκατομμύρια τόνους (ποσοστό 17,4% της κίνησης του λιμανιού). Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, το ποσοστό που κατέχει η ελληνική σημαία στη διακίνηση εμπορευμάτων προς και από τον Πειραιά αυξάνει (το 1923 είναι 40,5%, με δεύτερη σημαία την βρετανική – ποσοστό 21,2%). (Ζολώτας 1926: 51.)

Αυτή η οικονομική ηγεμονία του ελληνικού εφοπλιστικού κεφαλαίου στην περιοχή ακολουθείται από το μεταναστευτικό κύμα από την Ελλάδα προς τις σημαντικότερες πόλεις των Βαλκανίων, της Μικράς Ασίας, της Νότιας Ρωσίας και της Αιγύπτου και διαπλέκεται με την επίσης ηγεμονική παρουσία σε όλες αυτές τις περιοχές καπιταλιστικών (εμπορικών και βιομηχανικών) επιχειρήσεων που ανήκαν σε Έλληνες. Οι περισσότεροι μετανάστες απασχολούνται στις

επιχειρήσεις των Ελλήνων καπιταλιστών του εξωτερικού. Οι υπόλοιποι εκμεταλλεύονται απλώς τις δυνατότητες που δημιουργεί η ηγεμονική παρουσία του ελληνικού κεφαλαίου στις περιοχές αυτές. Πρόκειται λοιπόν για μια μετανάστευση που παρακολουθεί και συνυφαίνεται με την επέκταση του ελληνικού κεφαλαίου στον Νοτιο-Ανατολικό Ευρωπαϊκό χώρο. (Αναλυτικά για το μεταναστευτικό ρεύμα βλ. Τσουκαλάς 1977: 97-155 και 269-371).

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ελληνικός πληθυσμός της Μικράς Ασίας από 7,9% του συνολικού πληθυσμού της περιοχής κατά τον 18ο αιώνα φτάνει στο 21% του μικρασιατικού πληθυσμού το 1880. Ανάλογη είναι η εξέλιξη των ελληνικών μειονοτήτων στη Ρουμανία, τη Νότια Ρωσία και την Αίγυπτο, παρ' ότι βέβαια στις περιοχές αυτές έχουμε να κάνουμε με πολύ μικρότερα ποσοστά Ελλήνων στον συνολικό πληθυσμό. Καθ' όλο τον 19ο αιώνα οι Έλληνες του εξωτερικού είναι σαφώς περισσότεροι από τους κατοίκους του Βασιλείου.

Αυτό που όμως έχει τη μεγαλύτερη σημασία δεν είναι ο αριθμός των Ελλήνων του εξωτερικού αλλά ο οικονομικός (και κατ' επέκταση διεθνοπολιτικός) ρόλος που έπαιζαν οι ελληνικές μειονοτικές κοινότητες στον ανατολικοευρωπαϊκό και βορειοαφρικανικό χώρο:

Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία οι Έλληνες έλεγχαν περίπου το 50% της βιομηχανικής παραγωγής (ολόκληρης της Αυτοκρατορίας, όχι μόνο των περιοχών όπου ήταν έντονο το ελληνικό στοιχείο) και περισσότερο από το 50% του οθωμανικού εξωτερικού εμπορίου. Αξίζει εδώ να σημειώσουμε ότι κατά τον 19ο αιώνα στα χέρια των Οθωμανών βρίσκεται μόνο το 15% της βιομηχανικής παραγωγής της Αυτοκρατορίας, ενώ από το υπόλοιπο που δεν ελεγχόταν από τους Έλληνες, περισσότερο από το 15% ήταν στα χέρια των Αρμενίων, το 5% ελεγχόταν από τους Εβραίους και το 10% από άλλες εθνικές μειονότητες.

Στην Αίγυπτο οι Έλληνες έλεγχαν πάνω από 50% των εξαγωγών βαμβακιού και τσιγάρων (δηλαδή πάνω από 25% των συνολικών εξαγωγών της χώρας). Μετά το 1890 οι ελληνικές τράπεζες ιδρύουν αρκετά υποκαταστήματα στην Αίγυπτο. Παράλληλα, η πλειοψηφία των «τοκογλύφων» και περισσότεροι από το 1/4 των επιστημόνων της Αιγύπτου (γιατροί, δικηγόροι, δικαστές κ.λπ.) είναι την ίδια εποχή Έλληνες. Η σημασία αυτών των ποσοστών γίνεται κατανοητή αν λάβουμε υπόψη ότι η ελληνική κοινότητα της Αιγύπτου, παρ' ότι ήταν η πολυαριθμότερη κοινότητα ξένων στη χώρα, δεν ξεπέρασε ποτέ μέχρι το 1880 τα 30.000 άτομα.

Στη Ρωσία και τη Ρουμανία βρίσκεται στα χέρια Ελλήνων εμπόρων το μεγαλύτερο μέρος των εξαγωγών δημητριακών, που, για την περίπτωση της Ρωσίας, αποτελούσαν στα μέσα της δεκαετίας του 1830 το 15% και το 1870 το 31% των συνολικών εξαγωγών της χώρας (Τσουκαλάς 1977: 320 κ.ε.).

Οι Έλληνες καπιταλιστές του εξωτερικού δεν θα πρέπει να θεωρηθούν απλά και μόνο ως τμήμα της αστικής τάξης της χώρας όπου βρισκόταν επενδυμένο το κεφάλαιό τους. Για λόγους που

ανάγονται τόσο στο οικονομικό όσο και στο πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο, οι Έλληνες κεφαλαιοκράτες του εξωτερικού αποτελούσαν ταυτόχρονα έκφραση ενός ειδικού επεκτατισμού του ελληνικού καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού: Ήδη αναφέραμε τη στενή σχέση ανάμεσα στο ελληνικό εφοπλιστικό κεφάλαιο και τους καπιταλιστές του εξωτερικού, αλλά και ανάμεσα σε αυτούς τους τελευταίους και τον πληθυσμό της Ελλάδας (μεταναστευτικό κύμα). Εδώ μπορούμε κατ' αρχήν να προσθέσουμε την εισαγωγή κεφαλαίων (ή τις μεταβιβαστικές πληρωμές των μεταναστών) προς την Ελλάδα.

Εκείνο όμως που αποτελεί τον αποφασιστικότερο παράγοντα διαπλοκής του ελληνικού κεφαλαίου και των ελληνικών πληθυσμών του εξωτερικού με το ελληνικό κράτος, είναι η προοπτική της γεωγραφικής επέκτασης του ελληνικού κράτους σε πολλές από τις περιοχές όπου το ελληνικό στοιχείο διατηρούσε μια ηγεμονική οικονομική και κοινωνική θέση (κυρίως βέβαια στον «μεγάλο ασθενή», την Οθωμανική Αυτοκρατορία). Η πολιτική αυτή προοπτική είχε από τη μια ως αναγκαίο συμπλήρωμά της την ιδεολογία του επεκτατικού σωβινισμού (τη Μεγάλη Ιδέα), ενώ από την άλλη συνδεόταν με μια σειρά οικονομικές λειτουργίες που προσέδεναν ή έστω συνέδεαν στενά το ελληνικό κεφάλαιο και τις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού με τη διαδικασία διευρυμένης αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων στο εσωτερικό του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Οι Έλληνες καπιταλιστές και οι ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού αποτελούν έτσι τους «προπομπούς» και τους «πρεσβευτές» του επεκτατισμού του ελληνικού κράτους. Η επέκταση των συνόρων του ελληνικού κράτους ήταν άλλωστε η προϋπόθεση για τη σταθεροποίηση και «ανύψωση» της (οικονομικής) κυριαρχίας τους σε πραγματική (πολιτική) εξουσία.

Οι Έλληνες του εξωτερικού δεν ενσωματώνονται λοιπόν στις κοινωνίες που ζουν, αλλά σχηματίζουν σχετικά απομονωμένες και αυτοαναπαραγόμενες κοινότητες με δικούς τους σχολικούς, θρησκευτικούς, πολιτιστικούς και ως ένα βαθμό πολιτικούς μηχανικούς, σε στενή σύνδεση και αλληλοκαθορισμό με τις διαδικασίες διευρυμένης αναπαραγωγής του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Οι Έλληνες του εξωτερικού σπουδάζουν στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, αλλά ταυτόχρονα αναδεικνύονται και σε σημαντικούς χρηματοδότες της ελληνικής εκπαίδευσης (Ανδρέου 1987). Στηρίζουν ως ένα βαθμό την οικονομική και κοινωνική τους άνοδο στην ύπαρξη του ελληνικού κράτους (και στη διπλωματία του) επενδύοντας ταυτόχρονα σε ντόπια έργα υποδομής, αλλά και στην ελληνική πολιτική. Χαρακτηριστική είναι εδώ η περίπτωση των τσιφλικιών της Θεσσαλίας: Με παρότρυνση της ελληνικής κυβέρνησης, Έλληνες καπιταλιστές του εξωτερικού αγόρασαν ένα μεγάλο μέρος από αυτά τα τσιφλίκια, διευκολύνοντας έτσι την ειρηνική προσάρτηση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα το 1881.

4.5. Η διασπορά του ελληνικού κεφαλαίου και η «Μεγάλη Ιδέα»

Μέσα από τη στενή τους σύνδεση με την ελληνική κοινωνία και με βάση την ηγεμονική οικονομική τους θέση στον βαλκανικό, μικρασιατικό και μεσογειακό χώρο, οι Έλληνες καπιταλιστές και οι ελληνικές κοινότητες της διασποράς αποτελούσαν την ουσιαστική υλική προϋπόθεση της επεκτατικής προσδοκίας του ελληνικού κράτους.

Το κύριο σύνθημα της Μεγάλης Ιδέας ήταν η δημιουργία μιας Ελλάδας των πέντε θαλασσών και των τριών Ηπείρων, η οποία

«με κέντρον την Κωνσταντινούπολιν, θα περιελάμβανεν απάσας τας υπό ορθοδόξων κατοικουμένας τέως βυζαντινάς και είτε τουρκικάς επαρχίας, από του Δουνάβεως μέχρι του Λιβυκού πελάγους και από του Ιονίου και του Αδρία μέχρι των παραλίων της Συρίας και του Ευξείνου» (Χ. Δασκαλάκις 1934: 758).

Χαρακτηριστικό για τη δύναμη της πειθούς αυτού του εθνικιστικού οράματος είναι το ότι

«ότε επί Όθωνος, μεταφέρθη η έδρα του βασιλείου από Ναυπλίου εις Αθήνας, πολλοί συνεζήτηουν σοβαρώς εάν έπρεπε να οικοδομήσουν οικίας εν τη νέα πρωτεύουση, αφού ήτο τόσον εγγύς η ημέρα, καθ ην κέντρον του Ελληνικού θα καθίστατο και πάλιν η Κωνσταντινούπολις» (Χ. Δασκαλάκις 1934: 758).

Η ουτοπική πλευρά αυτής της επεκτατικής στρατηγικής βρίσκεται χωρίς άλλο στο γεγονός ότι η πολιτική και στρατιωτική ισχύς του νεοσύστατου ελληνικού κράτους δεν θα μπορούσε σε καμιά περίπτωση να κάνει πραγματικότητα μια τέτοιας έκτασης επέκταση της ελληνικής επικράτειας. Εντούτοις, όπως έδειξε η ιστορική εξέλιξη, οι υλικές προϋποθέσεις για την επέκταση των συνόρων του ελληνικού κράτους ήταν ευθύς εξαρχής υπαρκτές και συντηρήθηκαν από τη Μεγάλη Ιδέα για έναν ολόκληρο αιώνα, μέχρι τη στρατιωτική συντριβή του ελληνικού ιμπεριαλιστικού επεκτατισμού στον ποταμό Σαγγάριο της Ανατολίας.

Δεν θα πρέπει λοιπόν να υποτιμάμε την εσωτερική συνοχή της Μεγάλης Ιδέας: Το ελληνικό κεφάλαιο εκτείνεται να κυριαρχεί σε όλες σχεδόν τις διεκδικούμενες περιοχές, υποστηριζόμενο από τις ανθούσες εκεί ελληνικές μειονότητες. Οι εθνικοί διανοούμενοι και ιστορικοί «αποδεικνύουν» την ιστορική «συνέχεια» και την (δια μέσου των αιώνων) «ελληνικότητα» των εδαφών αυτών. Δεν μένει παρά να ακολουθήσει η ελληνική σημαία.

Η αστάθεια της διεθνούς πολιτικής συγκυρίας ανανέωνε διαρκώς τα οράματα του ελληνικού επεκτατισμού, παρά την περιορισμένη πολιτικοστρατιωτική εμβέλεια του ελληνικού κράτους.

Σε μια εποχή λοιπόν που μετασηματιζόταν ραγδαία ο πολιτικός χάρτης της Ευρώπης, η Μεγάλη Ιδέα δεν έμοιαζε να αποτελεί παραφωνία: εξέφραζε αντίθετα από τη μια μεριά την πραγματικότητα της εξάπλωσης (του ιδιότυπου επεκτατισμού) του ελληνικού κεφαλαίου στα Βαλκάνια, τη Μικρά Ασία και τη Βόρειο Αφρική, ενώ από την άλλη μεριά ήταν το αποτέλεσμα της ιστορικής διαδικασίας συγκρότησης του ελληνικού κράτους (και της νεοελληνικής εθνικής συνείδησης).

Είναι χαρακτηριστικό ότι η ελληνική Μεγάλη Ιδέα αποτελούσε ένα «λογικό ενδεχόμενο» ή μια αναμενόμενη προοπτική για μεγάλο μέρος της «κοινής γνώμης» των «πολιτισμένων» (δηλαδή καπιταλιστικών) χωρών της εποχής. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Γερμανού ιστορικού Ferdinandus Gregorovius (1821-1891), ο οποίος έγραφε το 1889, στη *Μεσαιωνική Ιστορία των Αθηνών*:

«Το άστρο της Αθήνας, που ξανανεβαίνει στον ορίζοντα της ιστορίας, μπορεί να ξανασκοτεινιάσει απ' την Κωνσταντινούπολη, αν μετά την αποχώρηση των Οσμανλίδων από το Βόσπορο ξαναεμφανιστεί ο ελληνικός στρατός στην Αγιασοφιά και ξαναδημιουργηθεί ένα πολιτισμένο νεοελληνικό κράτος με κέντρο το Βυζάντιο, που θα τραβούσε σαν μαγνήτης τα ζωτικά πνεύματα της Ελλάδας» (Γκρεγορόβιους 1994, τ. 3^{ος}: 470).

Η Μεγάλη Ιδέα μπαίνει στην πρώτη της μεγάλη δοκιμασία, στην ουσία δέχεται την πρώτη της μεγάλη ήττα, στα μέσα του 19ου αιώνα. Η άνοδος των βαλκανικών εθνικών κινημάτων και η υποστήριξη που βρήκαν αυτά από τη Ρωσία στο πλαίσιο της στρατηγικής της του πανσλαβισμού από τη μια μεριά και η ανάπτυξη του ρωσικού και ρουμανικού καπιταλισμού από την άλλη (που συνέπειά της ήταν η σταδιακή εκτόπιση, μέχρι το 1880, του ελληνικού κεφαλαίου από την περιοχή) μετέβαλαν την Μεγάλη Ιδέα, στην αρχική τουλάχιστον μορφή της, σε όνειρο του παρελθόντος. Μετά το τέλος του Κριμαϊκού Πολέμου δεν μπορεί να γίνει πια λόγος για μια ελληνική επέκταση στα Βαλκάνια μέχρι τον Δούναβη. Πολύ περισσότερο, που η ανεξαρτοποίηση της βουλγαρικής Εκκλησίας (βουλγαρική Εξαρχία) από το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης (1870) έκανε στους Έλληνες σαφές ότι κινδύνευαν να χάσουν (τις ελπίδες τους ότι θα επεκταθούν και σε) περιοχές των Βαλκανίων πολύ νοτιότερα από τον Δούναβη και πρώτα απ' όλα τη Μακεδονία. Όσο κι αν γεγονότα όπως η ενσωμάτωση των Ιονίων Νήσων το 1864, η κρητική επανάσταση του 1866 και η ενσωμάτωση της Θεσσαλίας και της Άρτας το 1881 αναπτρώνουν προσωρινά τις ελπίδες της Μεγάλης Ιδέας, έστω και σε μια λιγότερο μεγαλόπνοη βάση, εντούτοις, από τα μέσα του αιώνα, ο ελληνικός εθνικισμός και η αντίστοιχη επεκτατική ιδεολογία και πολιτική στρατηγική που τον συνοδεύει βρίσκονται σε κρίση. Σε μακροπρόθεσμη βάση, δηλαδή, οι

εξελίξεις στα Βαλκάνια είναι περισσότερο αποθαρρυντικές παρά ενθαρρυντικές, έτσι που η βρετανική προσάρτηση της Αιγύπτου, που έβαλε τέρμα σε οποιαδήποτε σκέψη για μια ελληνική πολιτική επικυριαρχία στα βορειοαφρικανικά παράλια, δεν αποτέλεσε άξιο λόγου ζήτημα. Βεβαίως, μέχρι τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο η ελληνική κοινότητα της Αιγύπτου εξακολούθησε να αποτελεί ένα οικονομικά και κοινωνικά κυρίαρχο στοιχείο.

Η κρίση της Μεγάλης Ιδέας οξύνεται επίσης και από τις μεταρρυθμίσεις που εισήγαγε ο Σουλτάνος μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο, το 1856 (τις λεγόμενες μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ και το Χάττ-ι-Χουμαγιούν, βλ. Βερέμης 1986: 19 κ.ε.), με τις οποίες αναγνωρίζονται ίσα δικαιώματα για όλους τους πολίτες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (κατάργηση της διάκρισης σε πιστούς και άπιστους). Σκοπός των μεταρρυθμίσεων αυτών ήταν να ενσωματωθούν στο κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό σύστημα της Αυτοκρατορίας οι μη μωαμεθανικές μειονότητες στις οποίες, σχεδόν αποκλειστικά, ανήκαν όχι μόνο οι καπιταλιστικές αλλά και οι κάθε είδους φορείς των νέων (καπιταλιστικών) σχέσεων (επιστήμονες, τεχνικοί, εμπορευόμενοι κάθε κατηγορίας, αλλά ακόμα και εργάτες).

Αρχικά οι μεταρρυθμίσεις αυτές καταφέρνουν να δημιουργήσουν μια κάποια συμφιλίωση των ελληνικών μειονοτήτων με το οθωμανικό καθεστώς (Βερέμης 1986: 19 κ.ε.). Εντούτοις, η αποτελεσματικότητα των μεταρρυθμίσεων αυτών υπονομεύεται, σε ό,τι αφορά κατ' αρχήν το ελληνικό στοιχείο, τόσο από τον ελληνικό εθνικισμό και τη σύνδεση των ελληνικών μειονοτήτων της Αυτοκρατορίας με το ελληνικό κράτος και την εξωτερική του πολιτική, όσο και κυρίως από τον ανερχόμενο τουρκικό εθνικισμό, από τα τέλη του 19ου αιώνα και μετά.

Ο τουρκικός εθνικισμός αντιστρατευόταν αντικειμενικά την ενσωμάτωση του χριστιανικού στοιχείου στις πολιτικές και οικονομικές δομές της Αυτοκρατορίας που επιδίωκαν οι μεταρρυθμίσεις αυτές, παρά το ότι μέσα από τις μεταρρυθμίσεις επιδιωκόταν η καπιταλιστική ανάπτυξη, γιατί κύριο μέλημά του ήταν να μετασχηματίσει τους Μωαμεθανούς της Αυτοκρατορίας σε Τούρκους, να διαμορφώσει δηλαδή την εθνική τους συνείδηση και να τους διαχωρίσει έτσι από τους «ξένους», που έλεγχαν τον «εθνικό» πλούτο «τους». Στα ζητήματα αυτά όμως θα επανέλθουμε, όταν θα εξετάσουμε την περίοδο των πολέμων και της ελληνικής εδαφικής επέκτασης (1909-1922).

4.6. Η κυριαρχία του βιομηχανικού καπιταλισμού (1875-1909)

Από τη δεκαετία του 1870 συντελείται το σταδιακό πέρασμα από την κυριαρχία των πρώιμων μορφών ανάπτυξης του κεφαλαίου (εμπορικό, εφοπλιστικό) στον βιομηχανικό καπιταλισμό.

Προϋπόθεση βιομηχανικού καπιταλισμού υπήρξε ακριβώς το *υπάρχον καπιταλιστικό πλαίσιο κοινωνικών σχέσεων, δηλαδή ο εμπορικός καπιταλισμός*: (1) η κυριαρχία του κεφαλαίου στην οικονομία: οι εμπορικές και εφοπλιστικές επιχειρήσεις και η έμμεση υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο – το οικόσιτο σύστημα βιομηχανίας μεγάλης κλίμακας, (2) το αστικό κράτος και οι πολιτικές του για τη δημιουργία των γενικών όρων αναπαραγωγής της κεφαλαιακής σχέσης (εκπαίδευση, έργα υποδομής, οικονομικές πολιτικές), (3) το ιδεολογικό - πολιτιστικό πλαίσιο της αστικής κυριαρχίας (φιλελευθερισμός, νομική ιδεολογία κ.ο.κ.). Σε αυτό το πλαίσιο μπαίνουν οι «τεχνικοί» όροι, οι οποίοι προβάλλονται συνήθως από την οικονομική βιβλιογραφία ως προϋποθέσεις της εκβιομηχάνισης (εκπαίδευση, υποδομές, συγκυωνίες-επικοινωνίες κλπ.).⁸

Όπως έγραφε το 1885 ο Αθανάσιος Βερναρδάκης (1844-1912), έμπορος και ιστορικός της οικονομίας:

«Οι εκπολιτιστικότεροι μοχλοί του ημετέρου αιώνας εισί τα μέσα της συγκοινωνίας, τα πιστωτικά καταστήματα και η επαγγελματική εκπαίδευσις. Και αληθώς δια των μέσων της συγκοινωνίας προσεγγίζει η παραγωγή προς την κατανάλωσιν, δια των πιστωτικών καταστημάτων αυξάνεται η κυκλοφορία των κεφαλαίων, άτινα περιερχόμενα εις χείρας των δυναμένων να τα καταστήσωσι μάλλον προσοδοφόρα, αυξάνουσι και γονιμοποιούσι την παραγωγήν. Δια δε της επαγγελματικής εκπαιδύσεως ο άνθρωπος καθίσταται καταλληλότερος εις την τέχνην της παραγωγής, ης είναι η σπουδεότερα δύναμις» (Α.Ν. Βερναρδάκης 1885: 148).

Στο σημείο αυτό αξίζει να έχουμε υπόψη μας ότι ο μετασχηματισμός των ευρωπαϊκών οικονομιών στη βάση της λεγόμενης «βιομηχανικής επανάστασης» λαμβάνει χώρα, με την εξαίρεση της Αγγλίας και της Σκωτίας, μόνο μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα: Μιλώντας για τη βιομηχανική επανάσταση, ο E. J. Hobsbawm παρατηρεί ότι:

«Εκ πρώτης όψεως η αφετηρία είναι ανεξιχνίαστη, διότι ο αντίκτυπος αυτής της επανάστασης δεν έγινε αισθητός με τρόπο εμφανή και αλάθητο [...] πριν από το 1830, και πιθανόν όχι πριν από το 1840». «Μόνο η βρετανική οικονομία ήταν πραγματικά εκβιομηχανισμένη ως το 1848» (*Η εποχή των επαναστάσεων 1789–1848*, Αθήνα: ΜΙΕΤ 1992: 46 & 240).

---

⁸ Η μετάβαση δεν μπορεί να νοείται μεταξύ «αγροτικής» και «βιομηχανικής» κοινωνίας (π.χ. Αγριαντώνη 1986), διότι ο όρος «αγροτική κοινωνία» δεν σημαίνει τίποτα (επειδή ακριβώς μπορεί να σημαίνει πολλά και διαφορετικά συστήματα παραγωγής και αντίστοιχες κοινωνικές δομές: από τους υπαγόμενους στον προαγοραστή και το εμπορικό κεφάλαιο αμειβόμενους «με το κομμάτι» αγρότες, μέχρι αυτοκαταναλωτικές μη εμπορικές αγροτικές κοινότητες, αυτοαπασχολούμενους ή μικροεπιχειρηματίες αγρότες που παράγουν για την τοπική αγορά, μετασχηματισμένες και αποσυντιθέμενες φεουδαρχικές σχέσεις όπως στα τσιφλίκια, κ.ο.κ.).

Οι εξελίξεις που συντελούνται κατά την περίοδο από τα μέσα της δεκαετίας του 1879 και μετά μετασηματίζουν σταδιακά τα βασικά χαρακτηριστικά του ελληνικού καπιταλισμού της πρώτης περιόδου (κυριαρχία του εφοπλιστικού και εμπορικού κεφαλαίου, ψηλός βαθμός διεθνοποίησης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, που βασίζεται από τη μια στην ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου και από την άλλη στη διαπλοκή της οικονομίας της χώρας με τον ελληνοισμό και το κεφάλαιο της διασποράς). Η κρίση της επεκτατικής προοπτικής του ελληνικού κράτους και ο σταδιακός εκτοπισμός των Ελλήνων καπιταλιστών από την περιοχή των Βορείων Βαλκανίων και της Νοτιοδυτικής Ρωσίας από τη μια μεριά, και η διεθνής οικονομική συγκυρία από την άλλη είχαν ως αποτέλεσμα μια αναδιοργάνωση του ελληνικού καπιταλισμού, η οποία βασίζεται τόσο στην εισαγωγή και τον επαναπατρισμό κεφαλαίων, όσο και σε μια νέου τύπου «παρεμβατική» οικονομική πολιτική του κράτους στο εσωτερικό της χώρας. Ως αποτέλεσμα των νέων όρων αξιοποίησης του κεφαλαίου που δημιουργούνται, αναπτύσσεται με γρήγορους ρυθμούς κατά την περίοδο αυτή ο βιομηχανικός καπιταλισμός και επιβάλλεται ως η κυρίαρχη μορφή του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής.

Οι πίνακες που παραθέσαμε παρουσιάζουν ορισμένες όψεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης κατά την περίοδο που εξετάζουμε:

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Εξέλιξη του ελληνικού εμπορικού στόλου

Έτος	Ιστιοφόρα		Ατμόπλοια	
	Αριθμός πλοίων	Χωρητικό-τητα	Αριθμός πλοίων	Χωρητικό-τητα
1876	1.733	347.847	28	13.000
1887	1.293	203.146	61	31.171
1890	1.193	197.738	84	44.490
1894	1.236	199.057	136	89.232
1903	1.152	181.433	210	202.140
1907	1.145	147.402	285	288.537
1912	760	101.459	389	433.663
1915	884	107.466	475	893.650

Πηγή: Σκαρπέτης, 1934, σ. 201.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Εξέλιξη του ελληνικού εξωτερικού εμπορίου (1851-1908)

Εξωτ. εμπορ. Εισαγωγές Εξαγωγές

Έτος	ως % ΑΕΠ		
	ως % ΑΕΠ	ως % ΑΕΠ	ως % ΑΕΠ
1851	23,7	8,3	15,4
1861	28,8	9,6	19,2
1873	53,6	32,2	21,4
1901	25,0	14,5	10,4
1908	26,5	15,5	11,0

Πηγή: Χουλιάρáκης, 1972.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Εξέλιξη της ελληνικής βιομηχανίας (1867-1920)

Έτος	Αριθμός επιχειρήσεων Σύνολο	Με περισσ. από 5 εργάτες	Εγκατεστημ. ισχύς [H.P.]	Αριθμός εργατών
1867	30	22	296	7.300
1875	150	89	1.887	
1879	210		5.568	
1889		145	8.568	
1909	1.213		12.000	59.614
1920	33.811	2.853	110.672	154.133

Πηγή: Παφυλάς, 1934, σ. 144.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Σύνθεση της απασχόλησης στην Ελλάδα
(Κατηγορία απασχόλησης ως % της συνολικής απασχόλησης)

Τομείς απασχόλησης	1861	1870	1879	1907	1920
Πρωτογενής	62,63	62,17	56,94	50,05	57,52
Δευτερογενής	18,28	18,14	15,34	24,15	23,59
(βιομηχανία & ορυχεία)	(11,12)	(11,40)	(10,06)	(18,33)	(18,21)
(μεταφορές & συγκοινωνίες)	(7,26)	(6,75)	(5,31)	(5,17)	(4,85)
Τριτογενής	19,09	19,69	27,69	25,80	18,89
(εμπόριο & οικονομία)	(3,44)	(4,49)	(7,64)	(11,30)	(8,75)
(προσωπικές υπηρεσίες)	(6,84)	(6,70)	(9,18)	(5,02)	(3,24)
(ελεύθερα επαγγέλμ.)	(3,18)	(3,01)	(3,93)	(4,68)	(3,84)
(δημόσιες υπηρεσίες)	(5,63)	(5,49)	(6,94)	(4,80)	(3,03)

Πηγή: Χουλιαράκης, 1972.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

	Αστικός, ημιαστικός και αγροτικός πληθυσμός			
	Συνολικός πληθυσμός	Πληθυσμός αστικός (πόλεις με πάνω από 15.000 κατ.)	ημιαστικός (2.000-5.000)	αγροτικός (οικισμοί μέχρι 2.000 κατοίκων)
1879	1.653.767	18%	10%	72%
1889	2.187.208	21%	9%	70%
1896	2.343.806	22%	9%	69%
1908	2.631.952	24%	9%	67%
1920	5.016.889	27%	9%	64%
1928	6.204.684	33%	9%	58%

Πηγή: Σβορώνος, 1934, σ. 226.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι κατά το διάστημα 1870-1909 συντελείται μια πολύ γρήγορα ανάπτυξη του βιομηχανικού τομέα της ελληνικής οικονομίας (η εγκατεστημένη βιομηχανική ισχύς, για παράδειγμα τεσσαρακονταπλασιάζεται), παρ' ότι βέβαια εξακολουθούν να αναπτύσσονται με γρήγορους ρυθμούς και οι μέχρι την εποχή αυτή κυρίαρχες μορφές κεφαλαίου (εφοπλιστικό και εμπορικό).

Μάλιστα, η ανάπτυξη και κυριαρχία των «προ-βιομηχανικών» μορφών κεφαλαίου στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, αποτέλεσε την προϋπόθεση για φάση της εκβιομηχάνισης.

Όπως σημείωνε ο Α. Ν. Βερναρδάκης το 1879:

«Εν διαστήματι τεσσαρακονταετίας [από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, Γ.Μ.] (...) η έκτασις των καλλιεργουμένων γαιών ετετραπλασιάσθη, τα προϊόντα επολλαπλασιάσθησαν, τινά δε τούτων έλαβον και απίστευτον έκτασιν, η κτηνοτροφία δεν υπολείπεται πολλών εθνών (όταν εκτιμηθώσιν αναλόγως και ληφθώσιν εις τους υπολογισμούς και τα μικρά ζώα). Το ναυτικόν, αν και δεν ηύξησεν εκ παραλλήλου με τας λοιπάς προόδους, ουχ ήττον αναλόγως του πληθυσμού είναι εκ των πρωτευόντων εν τω κόσμω (...) Το εμπόριον κατέχει πάντοτε την επίζηλον αυτού θέσιν, η δε βιομηχανία ήρχισε να μεταμορφούται βραδέως μεν αλλ' άνευ κλονισμών, η επιτηδευματική εργασία κατέχει διακεκριμένην θέσιν (...) ο δε Έλλην ζη και ενδιαιτάται, όπως τα μάλλον ανεπτυγμένα έθνη, πραγματοποιιών πλείονας παντός άλλου οικονομίας (...) Έθνος (...) κεκτημένον περιουσίαν αξίας 7.300 εκατομ. δραχ. και δυνάμενον να παράγει ετησίως 689 εκατομ. δρ. εξ ων να δαπανά 480 εκατομ. δρ. και να εναποταμιεύη 208,8 εκατομ. δρ., τοιούτον έθνος εξασφάλισε το μέλλον αυτού» (Βερναρδάκης 1990: 316).

Μέχρι το 1876 υπολογίζεται ότι είχαν ναυπηγηθεί στην Ελλάδα 8.000 πλοία χωρητικότητας 700.000 τόνων (ο μέσος όρος ζωής ενός ιστιοφόρου ήταν 25 χρόνια). Με την εισαγωγή όμως των ατμοπλοίων, τα οποία τελικά κυριαρχούν περί τα τέλη του αιώνα, παρακαμάζει και η ελληνική ναυπηγική βιομηχανία. Τα νέα πλοία ναυπηγούνται πλέον σχεδόν αποκλειστικά στο εξωτερικό μια που στην Ελλάδα απουσιάζουν οι προϋποθέσεις για την κατασκευή τους (Ζολώτας 1926: 52 κ.ε.). Τα ψηλά κέρδη της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας ήδη από την προηγούμενη περίοδο (1830-1870) της επέτρεψαν να πραγματοποιήσει χωρίς κλυδωνισμούς το πέρασμα από τα ιστιοφόρα στα ατμόπλοια. Επίσης όπως παρατηρεί ο Ξ. Ζολώτας (1926: 58):

«Η κυριώτερα όμως σπουδαιότης της ναυτιλίας δια την εγχώριον βιομηχανίαν δεν έγκειται τόσον εις τας μεταφορικές αυτής υπηρεσίας, όσον εις την διάθεσιν των κεφαλαίων της δια βιομηχανικάς επιχειρήσεις και εις την αύξησιν της καταναλώσεως των βιομηχανικών προϊόντων. Μέρος δηλαδή των κερδών των Ελλήνων ναυτιλλομένων διατίθεται εν τη χώρα προς βιομηχανικούς σκοπούς, είτε δια της

ιδρύσεως νέων επιχειρήσεων είτε δια της συμμετοχής εις τας υπάρχουσας. Περιπτώσεις τοιαύται υπάρχουν πολλάί, κυρίως εις τας επιχειρήσεις ναυπηγίας και μηχανουργίας».

Το 1914 ο ελληνικός εμπορικός στόλος καταλαμβάνει τη 13η θέση στον κόσμο από την άποψη της χωρητικότητας (την δη σε σχέση με τον πληθυσμό της χώρας) συγκεντρώνοντας το 1,96% της παγκόσμιας χωρητικότητας (Ζολώτας 1926: 56 κ.ε.). Οι εισροές συναλλάγματος από τη ναυτιλία κάλυπταν καθ' όλη την περίοδο που εξετάζουμε το 60%-75% του εμπορικού ελλείμματος της χώρας. Ταυτόχρονα η ναυτιλία λειτουργεί προωθητικά για την εγχώρια βιομηχανική παραγωγή. Έτσι ο συνολικός αριθμός των ιστιοφόρων που χρησιμοποιούνται από τους Έλληνες εφοπλιστές είχε ναυπηγηθεί στην Ελλάδα.

Το μερίδιο του εξωτερικού εμπορίου (ως % του ΑΕΠ) είναι καθ' όλη την περίοδο που εξετάζουμε σχετικά ψηλό, αντίστοιχα πρέπει να θεωρηθεί ψηλός και ο βαθμός ενσωμάτωσης της ελληνικής οικονομίας στην παγκόσμια αγορά. Το 98,6% των εισαγωγών προέρχονταν από τις ευρωπαϊκές χώρες και το 98,2% των εξαγωγών κατευθύνονταν το 1887 στις ευρωπαϊκές χώρες. Τα ποσοστά αυτά μειώνονται το 1912 στο 92,4% και 79,9% αντίστοιχα, λόγω της ανάπτυξης των εμπορικών σχέσεων με τις ΗΠΑ και την Αίγυπτο (Μπαμπανάσης 1986: 47-48).

Ο ρυθμός αύξησης των ελληνικών εξαγωγών στο διάστημα 1860-1910 είναι 3,5%. Ο ρυθμός αυτός είναι ψηλότερος από ό,τι οι αντίστοιχοι μέσοι παγκόσμιοι ρυθμοί, με αποτέλεσμα να αυξηθεί το ελληνικό μερίδιο στις παγκόσμιες εξαγωγές από 0,2% το 1860 σε 0,3% το 1910. Στο διάστημα 1887-1910 μειώνεται το μερίδιο των τροφίμων στις ελληνικές εξαγωγές από 63,5% σε 38,6% ενώ στο ίδιο διάστημα αυξάνει το μερίδιο των ποτών και του καπνού από 7,1% σε 25,9%. Το μερίδιο των τροφίμων μειώνεται κατά το ίδιο διάστημα και στις εισαγωγές, από 56% σε 40,2%, ενώ το μερίδιο των κατεργασμένων βιομηχανικών προϊόντων, των μεταφορικών μέσων και των διαφόρων βιομηχανικών ειδών μειώνεται επίσης από 29,2% το 1887 σε 26,2% το 1912. Αντίθετα το μερίδιο των πρώτων υλών και των καυσίμων στις ελληνικές εισαγωγές αυξάνεται κατά το ίδιο χρονικό διάστημα από 12,2% σε 27%.

Η βιομηχανική ανάπτυξη της περιόδου αποτυπώνεται λοιπόν πολύ καθαρά στην αναδιάρθρωση της δομής του εξωτερικού εμπορίου της χώρας: Αύξηση της ζήτησης για πρώτες ύλες και ύλες κίνησης της βιομηχανίας, μείωση της συνολικής ζήτησης για βιομηχανικά προϊόντα από το εξωτερικό, παρά την αύξηση που προφανώς θα επήλθε στη ζήτηση μέσων παραγωγής από το εξωτερικό. Οι βιομηχανίες επεξεργασίας των αγροτικών προϊόντων (πέρα φυσικά από τα αγροτικά προϊόντα αυτά καθαυτά) είχαν τον κύριο λόγο στις ελληνικές εξαγωγές. Η ελληνική βιομηχανία πέρα από τους κλάδους επεξεργασίας αγροτικών προϊόντων δεν είχε φτάσει εντούτοις μέχρι το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε σε τέτοιο επίπεδο ώστε να ανταγωνίζεται

τις μεγάλες ευρωπαϊκές βιομηχανίες στη διεθνή αγορά. Έτσι το μερίδιο των χημικών προϊόντων, των βιομηχανικών προϊόντων ταξινομημένων κυρίως κατά πρώτη ύλη, των μεταφορικών μέσων και των διαφόρων βιομηχανικών ειδών στις ελληνικές εξαγωγές αποτελεί το 1877 μόλις 1,7% και το 1912 μόλις 2,1%. (Για σύγκριση, το μερίδιο αυτό ήταν το 1985 52,3% των ελληνικών εξαγωγών, στο οποίο πρέπει τώρα να προσθέσουμε και 12,1% εξαγωγές πετροχημικών).

Η ταχύρρυθμη *βιομηχανική ανάπτυξη* της περιόδου σκιαγραφείται από την αύξηση της εγκατεστημένης ισχύος της ελληνικής βιομηχανίας, καθώς και από τη βελτίωση της σχέσης εγκατεστημένη ισχύς ανά εργαζόμενο (βλ. πίνακα 3). Έτσι ενώ το 1867 αναλογούν 0,04 HP ανά εργαζόμενο, η σχέση αυτή γίνεται το 1909 0,20 HP ανά εργαζόμενο και το 1920 0,72 HP ανά εργαζόμενο. Το 55,3% της εγκατεστημένης ισχύος (το 1920) συγκέντρωναν οι βιομηχανίες επεξεργασίας γεωργικών προϊόντων, το 16,6% τα ορυχεία, το 15,4% η υφαντουργία και το 3,4% η χημική βιομηχανία (η οποία μάλιστα συγκέντρωνε το 7,5% του βιομηχανικού προϊόντος. Στοιχεία από: Μπαμπανάσης 1978: 174 κ.ε.). Παρ' ότι ο μεταποιητικός τομέας της ελληνικής βιομηχανίας κυριαρχείται από μικρές επιχειρήσεις, εντούτοις την περίοδο αυτή εμφανίζονται τα πρώτα φαινόμενα συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου. Το 1896 υπάρχουν 13 ανώνυμες εταιρίες, των οποίων ο αριθμός αυξάνει σε 20 το 1904 και σε 56 το 1918 (Ζολώτας 1926: 108).

Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο σχόλιο του Κυριακούλη Μαυρομιχάλη (1849-1916) (υπουργού κατά την περίοδο 1908-1910, και για λίγους μήνες πρωθυπουργού), με το οποίο περιγράφει την οικονομική εξέλιξη κατά την περίοδο «1863-1883»:

«Βαρεία μάλιστα επέπεσεν αίφνης καθ' ημών, τα πάντα θέλουσα να καταρρίψη και τα πάντα να υποσκελίση: η πλουτοκρατία!» (Παρατίθεται στο Πουρνάρας 1945: 223).

Η διαδικασία συγκέντρωσης του κεφαλαίου στην Ελλάδα θα επιταχυνθεί από το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και μετά.

Η βιομηχανική ανάπτυξη της περιόδου έχει ως συνέπεια μια σημαντική μεταβολή της *κατανομής της απασχόλησης*. Στον πίνακα 4 αξίζει να προσέξουμε όχι μόνο την αύξηση του ποσοστού των απασχολουμένων στον δευτερογενή τομέα από 18,28% το 1861 σε 24,15% το 1907, (μετά το 1912 αυξάνει το ποσοστό των απασχολουμένων στον πρωτογενή τομέα της οικονομίας λόγω της προσάρτησης των νέων εδαφών) αλλά και τη μεταβολή στο εσωτερικό του τριτογενούς τομέα προς όφελος του «εμπορίου και οικονομίας». Ίσως μάλιστα στα στοιχεία που παρατίθενται στον πίνακα 4 τα ποσοστά των απασχολουμένων στη γεωργία να έχουν διογκωθεί.

Στα στοιχεία που παραθέτει ο Ζολώτας (1926: 21) και τα οποία προέρχονται από στατιστικούς πίνακες του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, το ποσοστό των απασχολουμένων στη βιομηχανία

και τη βιοτεχνία για το 1861 είναι 13,87% (και όχι 11,02%), για το 1870 15,7% (και όχι 11,40%) και για το 1907 25,6% (και όχι 18,33%). Πέρα από τις διαφορές αυτές μεγαλύτερη σημασία έχει βέβαια εδώ να εντοπίσουμε την τάση ενίσχυσης του ειδικού βάρους του δευτερογενούς τομέα.

Συγκριτικά αναφέρουμε ότι στις αρχές του 20ού αιώνα (1901) το ποσοστό του ενεργού πληθυσμού στη βιομηχανία-βιοτεχνία ήταν στην Αγγλία 59,4%, στη Γαλλία 26,7%, στις ΗΠΑ 24,4% και στη Γερμανία (στοιχεία για το 1907) 36,0%. Το ποσοστό των απασχολούμενων στην αγροτική οικονομία ήταν αντίστοιχα 8,9% για την Αγγλία, 41,7% για τη Γαλλία, 35,7% για τις ΗΠΑ και 45,6% (στοιχεία 1907) για τη Γερμανία (Sternberg 1971: 425, 519, 553 και 508 αντίστοιχα). Για τη Ρωσία του 1897, τα αντίστοιχα ποσοστά κατανομής του πληθυσμού σε οικονομικούς τομείς ήταν: 74,6% στην αγροτική οικονομία, 9,8% στη βιομηχανία και βιοτεχνία, 4% στο εμπόριο, 1,5% στις μεταφορές και επικοινωνίες (Λένιν *Άπαντα*, τόμος 3: 513).

Η τάση αυτή συρρίκνωσης του αγροτικού τομέα της ελληνικής οικονομίας γίνεται φανερή και από τη μεταβολή της κατανομής του πληθυσμού σε αγροτικό (οικισμοί με λιγότερους από 2.000 κατοίκους), ημιαστικό (οικισμοί με 2.000-5.000 κατοίκους) και αστικό (οικισμοί με περισσότερους από 5.000 κατοίκους). (Βλ. πίνακα 5).

Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο Ν.Ε. Σβορώνος (1934: 223-236), το ποσοστό του ελληνικού αστικού πληθυσμού κατά το 1928 (33%) ήταν μικρότερο από το αντίστοιχο ποσοστό της Ιταλίας (64%), του Βελγίου (58%), της Γερμανίας (54%), της Ουγγαρίας (51%), της Γαλλίας (43%), της Αυστρίας (43%) και της Ελβετίας (39%). Ήταν όμως μεγαλύτερο από το ποσοστό του αστικού πληθυσμού της Λετονίας (30%), της Σουηδίας (28%), της Νορβηγίας (28%), της Τσεχοσλοβακίας (27%), της Ιρλανδίας (25%), της Εσθονίας (24%), της Βουλγαρίας (19%), της Ρωσίας (16%), της Φιλανδίας (14%) και της Λιθουανίας (11%). Εφόσον από το 1908 μέχρι το 1928 οι ρυθμοί αστικοποίησης στην Ελλάδα δεν μοιάζουν να είναι υπερβολικά ψηλότεροι από την προηγούμενη περίοδο (μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του αστικού πληθυσμού την περίοδο 1879-1908 1,15%, ενώ την περίοδο 1908-1928 1,87%) μπορούμε να υποθέσουμε ότι η γενική εικόνα που προκύπτει από τη διεθνή σύγκριση των αστικών πληθυσμών στην Ευρώπη κατά το 1928, ίσχυε και για την προηγούμενη περίοδο 1870-1909.

Οι πρόχειρες λοιπόν επιχειρηματολογίες, ότι η Ελλάδα του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα αποτελούσε μια αγροτική εξαίρεση εν μέσω μιας αστικοποιημένης Ευρώπης δεν θα πρέπει να λαμβάνονται στα σοβαρά υπόψη. Το ίδιο ισχύει και για τις νεομαρξιστικής έμπνευσης απόψεις ότι κατά το πρότυπο των «περιφερειακών κοινωνιών» η ανάπτυξη του αστικού χώρου ήταν κατά την περίοδο που εξετάζουμε υδροκεφαλική και στηριζόταν στην υπερδιόγκωση της πρωτεύουσας.

Το ποσοστό του ελληνικού πληθυσμού που κατοικούσε το 1928 στην Αθήνα ήταν 7,30% και ήταν μικρότερο από το αντίστοιχο ποσοστό σε 11 ευρωπαϊκές χώρες (ανάμεσα στις οποίες η

Αγγλία, η Αυστρία – η Βιέννη συγκεντρώνει το 1928 το 28% των αυστριακών – η Ολλανδία, η Νορβηγία) και μεγαλύτερο από 16 ευρωπαϊκές χώρες (Σβωρώνος 1934: 228).

Η αύξηση του αστικού πληθυσμού στην Ελλάδα αφορούσε μέχρι τη Μικρασιατική Καταστροφή κατά κύριο λόγο τα αστικά κέντρα τα οποία παρουσίαζαν τη μεγαλύτερη βιομηχανική ανάπτυξη. Έτσι από το 1856 μέχρι το 1907 ο πληθυσμός του Πειραιά δωδεκαπλασιάζεται (1856: 6.057 κάτοικοι, 1907: 73.579 κάτοικοι), ενώ ο πληθυσμός της Αθήνας τετραπλασιάζεται (το 1856: 39.969 κάτοικοι, το 1907: 167.472 κάτοικοι). (Εφημερίδα *Πρόσδος* 4 Μαΐου 1908). Παράλληλα όμως, ενώ το 1853 υπήρχαν μόνο τρεις πόλεις με πληθυσμό μεγαλύτερο από 10.000 κατοίκους, το 1870 υπήρχαν 7 και το 1908 14 τέτοιες πόλεις.

Από το 1890 και μετά η εξέλιξη του ελληνικού πληθυσμού επηρεάζεται σημαντικά από την *υπερπόντια μετανάστευση*. Το μεταναστευτικό αυτό ρεύμα υποδηλώνει, όπως και στην περίπτωση των άλλων ευρωπαϊκών χωρών, ότι οι ρυθμοί εξόδου από την αγροτική οικονομία της Ελλάδας ήταν σαφώς ψηλότεροι από τους ρυθμούς αύξησης της απασχόλησης στους μη αγροτικούς τομείς της οικονομίας. Συγχρόνως υποδηλώνει επομένως την ύπαρξη ενός αυξημένου εφεδρικού στρατού για το ελληνικό κεφάλαιο (βλ. για το ζήτημα αυτό Ζολώτας 1926: 63 κ.ε.).

Από το 1899 μέχρι το 1911 μετανάστευσαν από την Ελλάδα προς τις ΗΠΑ 253.983 άτομα. Μετά τη ναυτιλία, τα εμβάσματα των μεταναστών αποτελούσαν από τα τέλη του αιώνα τη σημαντικότερη κατηγορία αδήλων πόρων, χάρη στους οποίους ισοσκελιζόταν το ελλειμματικό εμπορικό ισοζύγιο της χώρας. Βεβαίως, από οικονομική άποψη, το τονίζουμε και πάλι, τα έσοδα από τη ναυτιλία και τα εμβάσματα των μεταναστών δεν έχουν τον ίδιο χαρακτήρα. Ενώ δηλαδή τα έσοδα από τη ναυτιλία έχουν το χαρακτήρα εσόδων από εξαγωγές εμπορευμάτων και υπηρεσιών (έσοδα από τις διεθνείς δραστηριότητες ενός εθνικού παραγωγικού κλάδου), τα μεταναστευτικά εμβάσματα αποτελούν μεταβιβαστικές πληρωμές, δηλαδή πληρωμές από το εξωτερικό χωρίς αντάλλαγμα.

4.7. Η κρατική οικονομική πολιτική μετά το 1875

Η βιομηχανική ανάπτυξη από το 1870 και μετά συνδέεται παράλληλα με μια *στροφή της οικονομικής πολιτικής του κράτους*. Στην εξεταζόμενη περίοδο δεν εγκαινιάζει μόνο την εποχή του σύγχρονου κοινοβουλευτισμού, αλλά και την εποχή των μεγάλων κρατικών δαπανών για έργα υποδομής. Το 1864 οι δρόμοι της χώρας δεν ξεπερνούσαν τα 1.500 χιλιόμετρα. Μέχρι το 1909 προστέθηκαν άλλα 2.750 χιλιόμετρα δρόμων. Το 1870 οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι επεκτείνονταν σε μήκος μόλις 12 χιλιομέτρων, το 1882 370 χιλιόμετρα (Βερν.: 154). Το 1910 το μήκος αυτό έφτανε τα 1.573 χιλιόμετρα. Παρά την εντυπωσιακή ανάπτυξή τους, το οδικό και το σιδηροδρομικό δίκτυο

της χώρας υπολειπόταν κατά το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε σε πυκνότητα και ποιότητα από τα αντίστοιχα δίκτυα όχι μόνο της κεντρικής Ευρώπης, αλλά και των άλλων βαλκανικών χωρών (Ζολώτας 1926: 59-62).

Αντίθετα, ιδιαίτερα αναπτυγμένα σε διεθνή σύγκριση ήταν τα λιμάνια της χώρας. Τα λιμενικά έργα και η εκσκαφή του ισθμού της Κορίνθου (1882-1893) μπορούν άλλωστε να καταταγούν στα σπουδαιότερα έργα της περιόδου. Με την αύξηση των δημοσίων δαπανών για έργα υποδομής μειώνεται το ποσοστό των στρατιωτικών δαπανών στις συνολικές κρατικές δαπάνες, από περίπου 37% κατά την περίοδο 1853-1861 σε 27% το 1865.⁹

Όμως αμέσως μετά αυξάνουν οι στρατιωτικές δαπάνες και τα δημόσια ελλείμματα με γρήγορο ρυθμό ως αποτέλεσμα της Κρητικής Επανάστασης των ετών 1866-69 και της «ανατολικής κρίσης» των ετών 1875-81 (βοσνιακή επανάσταση, πόλεμοι Σερβίας και Ρωσίας εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Συνθήκη Βερολίνου, προσάρτηση Θεσσαλίας). Οι δαπάνες των Υπουργείων Στρατιωτικών και Ναυτικών αυξάνουν από 9,9 εκατ. δρχ. το 1878 σε 58,5 εκατ. δρχ. το 1880 και 68,2 εκατ. δρχ. το 1881 (Ανδρεάδης 1940: 368).

Την ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας κατά την περίοδο 1885-1895 ευνοεί η συνεχής υποτίμηση της δραχμής καθ' όλη αυτή την περίοδο, η οποία λειτουργεί προστατευτικά για την εγχώρια παραγωγή, ακριβαίνοντας τα εισαγόμενα εμπορεύματα. Στα δέκα χρόνια που διήρκεσε η περίοδος υποτίμησης της δραχμής, η ισοτιμία της ως προς το φράγκο μειώθηκε κατά 71%. (Ζολώτας 1926: 17 και 157), και «υποβοήθησε σημαντικώς την ανάπτυξιν της εγχωρίας βιομηχανίας, η οποία εγνώρισε τότε την πρώτην χρυσήν περίοδον της εξελίξεώς της» (Πουρνάρας 1945: 225).

Η προστατευτική λειτουργία της υποτίμησης ενισχύεται και από το δασμολόγιο που εισάγεται το 1884. Το δασμολόγιο αυτό θεσμοθετείται κυρίως με στόχο την αύξηση των εσόδων του κράτους από τις εισαγωγές. Έτσι οι δασμοί αφορούν μόνο τα προϊόντα που προστατεύονταν ήδη, δεν επεκτείνονται σε νέα προϊόντα και νέους βιομηχανικούς κλάδους που είχαν εν τω μεταξύ δημιουργηθεί. Ο προστατευτισμός δεν εντασσόταν άλλωστε στη φιλοσοφία των τότε κυβερνήσεων, που διακατέχονταν από έναν άκρατο οικονομικό φιλελευθερισμό. Το νέο δασμολόγιο αύξανε έτσι απλώς τους δασμούς με έμμεσο κυρίως τρόπο, μέσα από τον καθορισμό δηλαδή μιας αυθαίρετης ισοτιμίας ανάμεσα στη χάρτινη και τη χρυσή δραχμή (Ζολώτας 1926: 114).

---

⁹ «Η μεγάλη ιδέα προεκάλει σπατάλην μάλλον λόγων παρά χρημάτων διότι η δια των όπλων επικουρία, ήν παρείχον εις την Τουρκία ναι Μεγάλοι Δυνάμεις, απέκλειε κάθε ελπίδα τελεσφόρου δράσεως» (Ανδρεάδης 1940: 347).

Από το 1881 και μετά αυξάνουν οι κατά κεφαλήν κρατικές δαπάνες κατά περισσότερο από 40% σε σχέση με τη δεκαετία του 1870 (Τσουκαλάς 1981: 47 και 69), όπου πλέον τον αποφασιστικό ρόλο παίζουν οι δαπάνες σε έργα υποδομής.

Η πλειοψηφία των έργων υποδομής εκτελείται από ιδιωτικές επιχειρήσεις ως επί το πλείστον ξένες. Για τη χρηματοδότηση των έργων αυτών το ελληνικό κράτος καταφεύγει στον εξωτερικό δανεισμό, πραγματοποιώντας τα ψηλότερα δάνεια της ιστορίας του. Η εξυπηρέτηση του χρέους καλύπτει από το 1870 και μετά περισσότερο από 22% των συνολικών κρατικών δαπανών. Το 1890 οι τόκοι και τα χρεολύσια των εξωτερικών δανείων ανέρχονται σε 27,8 εκατ. φράγκα για ένα συνολικό δημόσιο χρέος 750 εκατ. φράγκων.

Με το ξέσπασμα του «Πανικού του 1893», της χρηματοπιστωτικής κρίσης που έπληξε τις ΗΠΑ (προκαλώντας τη χρεοκοπία τουλάχιστον πεντακοσίων τραπεζών, και επίπεδα ανεργίας άνω του 35% στη Νέα Υόρκη), το ελληνικό δημόσιο χρέος δεν μπορούσε να εξυπηρετηθεί. Το ελληνικό κράτος κηρύσσει χρεοστάσιο το 1893 και από το 1898 και μετά υπόκειται στον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο (ΔΟΕ), που του επιβάλλουν οι πιστώτριες χώρες, Βρετανία, Γαλλία, Αυστρία, Γερμανία, Ρωσία, Ιταλία (Ανδρεάδης 1940: 453-533). Ο ΔΟΕ περιλαμβάνει:

(1) ένα νέο δάνειο για την κάλυψη αφενός των υποχρεώσεων του ελληνικού κράτους προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία (93,5 εκατ. φράγκα) και αφετέρου του υφιστάμενου χρέους και των ελλειμμάτων του δημοσίου (57,4 εκατ. φράγκα),

(2) τον έλεγχο συγκεκριμένων δημόσιων εσόδων για τη διασφάλιση της αποπληρωμής των δανείων (τα έσοδα από τα μονοπώλια αλατιού, πετρελαίου, σπύριτων, τραπουλόχαρτων, τσιγαρόχαρτων και [σμύριδας Νάξου](#), ο φόρος καπνού, τα τέλη χαρτοσήμου και οι δασμοί του τελωνείου Πειραιά).

Μετά το χρεοστάσιο του ελληνικού κράτους και τον περιορισμό της εισροής ξένων δανειακών κεφαλαίων, αλλά και ως αποτέλεσμα του πολέμου του 1897, οι ρυθμοί ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας επιβραδύνονται, ουσιαστικά από τα τέλη του 19ου αιώνα. Επιπλέον αρχίζει, από το 1896 και μετά, μια φάση ανατίμησης της ισοτιμίας της δραχμής, η οποία πλήττει τους εξαγωγικούς κλάδους της ελληνικής οικονομίας, και περισσότερο τις βιομηχανίες ποτών και τα ορυχεία. Αξίζει εδώ να σημειώσουμε ότι οι εξορυκτικές επιχειρήσεις αποτελούν τον μόνο κλάδο της ελληνικής οικονομίας όπου πραγματοποιούνται κατά την περίοδο που εξετάζουμε σημαντικές ξένες επενδύσεις ιδιωτικού κεφαλαίου και όπου συγκεντρώνεται συγκριτικά πολύ μεγάλος αριθμός ανωνύμων εταιριών.

Σαν αποτέλεσμα της επιβράδυνσης των ρυθμών ανάπτυξης από τα τέλη του 19ου αιώνα και μετά, οι μέσοι ρυθμοί αύξησης του ΑΕΠ της Ελλάδας για ολόκληρη την περίοδο 1860-1910 παραμένουν χαμηλότεροι από τους αντίστοιχους μέσους ευρωπαϊκούς ρυθμούς.

Στο διάστημα αυτό το ΑΕΠ της Ελλάδας αυξάνει βέβαια κατά 264%, ενώ αντίστοιχα το μέσο ευρωπαϊκό ΑΕΠ κατά 154%, αλλά η ελληνική υπεροχή οφείλεται στις προσαρτήσεις των νέων εδαφών. Αν λάβουμε λοιπόν υπόψη το κατά κεφαλήν ΑΕΠ, η αύξηση του ελληνικού δείκτη για το διάστημα 1860-1910 είναι 41%, ενώ του μέσου ευρωπαϊκού 61%. Βεβαίως οι ελληνικοί ρυθμοί ανάπτυξης της περιόδου αυτής είναι υπερδιπλάσιοι από τους αντίστοιχους ρυθμούς της Ιταλίας, της Ισπανίας και της Πορτογαλίας. *Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Ελλάδας αποτελεί έτσι το 1910 το 65% του μέσου ευρωπαϊκού κατά κεφαλήν ΑΕΠ, αλλά αντίστοιχα, το 89% του ιταλικού, το 88% του ισπανικού και το 112% του πορτογαλικού* (Μπαμπανάσης 1986: 59). Η καθυστερημένη εκβιομηχάνιση φαίνεται λοιπόν να έχει ως συνέπεια, κατά την πρώιμη αυτή της φάση, τους χαμηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης, ως προς τις ήδη βιομηχανοποιημένες καπιταλιστικές χώρες.

Οι προσαρτήσεις των νέων εδαφών, που μέχρι εκείνη τη στιγμή αποτελούσαν (έστω διαφοροποιημένες) περιοχές της οθωμανικής υπανάπτυξης, δυσχέραινε ακόμα περισσότερο την εμπέδωση στην Ελλάδα, των υλικών και κοινωνικών όρων της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην ολοκληρωμένη τους μορφή. Την πιο χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί εδώ το ζήτημα των τσιφλικιών το οποίο κληρονόμησε η Ελλάδα από την Οθωμανική Αυτοκρατορία με την προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Άρτας το 1881.

5. Καπιταλιστική ανάπτυξη και απολογητική ιδεολογία

Η σχετική καθυστέρηση του βιομηχανικού καπιταλισμού μέχρι τη δεκαετία του 1870 επιτρέπει σε όλους εκείνους τους απολογητές του καπιταλισμού (τον οποίο παρουσιάζουν με ιδεολογικούς όρους όπως «εκσυγχρονισμός», «ευημερία», δημοκρατία και «οικονομικής ανάπτυξης» κ.ο.κ.) να ανακαλύψουν τις ρίζες της «ελληνικής κακοδαιμονίας» στη «χαμηλή ανάπτυξη» του καπιταλισμού στην Ελλάδα και στις «ιδιομορφίες» της ελληνικής καπιταλιστικής τάξης:

Ο «μη παραγωγικός» προσανατολισμός των δραστηριοτήτων της αστικής τάξης, ο «μεταπρατικός» χαρακτήρας του ελληνικού κεφαλαίου (λόγω φυσικά της «εξάρτησής» του από τους ξένους), η «απροθυμία» τελικά των αστών να προωθήσουν την «ανάπτυξη του τόπου» εξηγούν, σύμφωνα με την απολογητική ιδεολογία, την απόκλιση της ελληνικής κοινωνίας από το (αστικό) πρότυπο της «ανάπτυξης-ανεξαρτησίας-κοινωνικής συναίνεσης».

Για να στηρίξουν την αντίληψή τους αυτή οι απολογητές χρησιμοποιούν ένα απλούστατο επιχειρήμα: Τόσο το εμπορικό όσο και το εφοπλιστικό κεφάλαιο αποτελούν μη παραγωγικές, ή και μεταπρατικές μορφές κεφαλαίου. Η απλή αυτή σκέψη ανοίγει το δρόμο σε κάθε είδους ιδεολογική ακροβασία:

«Και αν ακόμα το σωρευόμενο (!!!, Γ.Μ.) κεφάλαιο δεν αποθησαυρίζεται αλλά επενδύεται, μια επανεπένδυση στον εμπορικό τομέα δεν αποτελεί εξέλιξη που να υπερβαίνει τις συνθήκες προκαπιταλισμού (!!!, Γ.Μ.), αλλά μια ποσοτική αλλαγή μέσα στον ίδιο προκαπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Μεταβολή και κυριαρχία ενός νέου τρόπου παραγωγής επέρχεται όχι όταν ο σωρευόμενος πλούτος απλώς επενδυθεί, αλλά όταν επενδυθεί στη βιομηχανία» (Δερτιλής, 1985: 94).

Και ο ίδιος συγγραφέας καταλήγει:

«Σε αυτή τη συγκεκριμένη κοινωνία, ο κυριαρχικός τρόπος παραγωγής μπορεί να ονομαστεί, με πολλές έστω επιφυλάξεις, εμπορικός ή μεταπρατικός προκαπιταλισμός» (Δερτιλής, 1985: 102).

Ορισμένοι άλλοι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι υφίσταται μια ριζική διαφοροποίηση ανάμεσα στο εφοπλιστικό και το εμπορικό κεφάλαιο. Έτσι από τη μια θεωρούν το εμπορικό κεφάλαιο ως μη παραγωγικό, ενώ από την άλλη διατείνονται ότι το εφοπλιστικό κεφάλαιο (ανεξάρτητα από το αν είναι παραγωγικό ή μη παραγωγικό) δεν εντάσσεται στο ελληνικό κεφάλαιο, αλλά απλώς αποτελεί μια μερίδα του διεθνούς κεφαλαίου, την οποία δεν θα πρέπει να καταχωρούμε στην ελληνική αστική τάξη.

Την επιχειρηματολογία αυτή αναπτύσσει για παράδειγμα ο Τσουκαλάς (1981: 221-224), ο οποίος υποστηρίζει ότι ο μη εθνικός χαρακτήρας του ελληνικού εμπορικού στόλου προκύπτει από το γεγονός ότι το κατά πολύ μεγαλύτερο μέρος των κερδοφόρων δραστηριοτήτων του ελληνικού εμπορικού ναυτικού αναπτύσσεται έξω από τον γεωγραφικό και κοινωνικό χώρο του ελληνικού βασιλείου (Τσουκαλάς 1981: 233).

Δεν είναι δύσκολο να αντιληφθούμε, με βάση τη θεωρητική ανάλυση που προηγήθηκε, ότι οι επιχειρηματολογίες που μόλις περιγράψαμε αποτελούν απλώς ιδεολογικές αντιστροφές των πραγματικών κοινωνικών σχέσεων, τις οποίες προσπαθούν, υποτίθεται, να ερμηνεύσουν. Όπως ήδη εξηγήσαμε, το κριτήριο διάκρισης ανάμεσα στην παραγωγική και μη παραγωγική εργασία είναι η παραγωγή υπεραξίας (ή πράγμα που είναι το ίδιο, η ανταλλαγή εργασίας με εισόδημα [μη παραγωγική] ή με κεφάλαιο [παραγωγική]). Το ελληνικό όπως και το οποιοδήποτε άλλο εμπορικό (και οπωσδήποτε το εφοπλιστικό) κεφάλαιο του 19ου αιώνα δεν βασιζόταν απλώς στην τυπική υπαγωγή της εργασίας, στηριζόταν στην ουσιαστική υπαγωγή της (παραγωγικής) εργασίας των μισθωτών εμποροϋπαλλήλων, αποθηκαρίων, εργατών μεταφοράς κ.λπ. (ή στην περίπτωση του εφοπλιστικού κεφαλαίου των ναυτεργατών) και λειτουργούσε ως παραγωγικό κεφάλαιο, ως κεφάλαιο που παράγει υπεραξία.¹⁰

¹⁰ «Μια που ο άμεσος σκοπός και το βασικό προϊόν της καπιταλιστικής παραγωγής είναι η υπεραξία (...) ο εργάτης είναι παραγωγικός όταν επιτελεί παραγωγική εργασία και η εργασία είναι παραγωγική, όταν δημιουργεί άμεσα

Αν λοιπόν πρέπει να θεωρήσουμε τόσο το εμπορικό όσο και το εφοπλιστικό κεφάλαιο (και τις αντίστοιχες εργασιακές διαδικασίες) ως καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, ως διαδικασίες παραγωγικές (παραγωγή υπεραξίας), θα πρέπει ακόμα περισσότερο να αντιλαμβανόμαστε τον κλάδο των μεταφορών (άρα και το εφοπλιστικό κεφάλαιο) ως ένα κλάδο του δευτερογενούς τομέα της οικονομίας: Η καπιταλιστική παραγωγή είναι παραγωγή εμπορευμάτων, όχι γενικά αντικειμένων ή χρήσιμων αντικειμένων. Το χρήσιμο αντικείμενο μπορεί όμως να λειτουργήσει ως εμπόρευμα μόνο αν μεταφερθεί στην αγορά:

«Η κεφαλαιοκρατική παραγωγή δεν είναι μόνο παραγωγή εμπορευμάτων, είναι στην ουσία παραγωγή υπεραξίας. Ο εργάτης δεν παράγει για τον εαυτό του, αλλά για το κεφάλαιο. Γι' αυτό δεν είναι πια αρκετό ότι γενικά παράγει. Πρέπει να παράγει υπεραξία. Παραγωγικός είναι μονάχα ο εργάτης εκείνος, που παράγει υπεραξία για τον κεφαλαιοκράτη ή που εξυπηρετεί την αυτοαξιοποίηση του κεφαλαίου. Αν έχουμε το δικαίωμα να διαλέξουμε ένα παράδειγμα έξω από τη σφαίρα της υλικής παραγωγής, τότε ένας δάσκαλος είναι παραγωγικός εργάτης, όταν, όχι μόνο επεξεργάζεται παιδικά κεφάλαια, μα τσακίζεται κι ο ίδιος στη δουλειά για να πλουτίζει ο επιχειρηματίας. Το ότι ο τελευταίος έχει τοποθετήσει τα κεφάλαιά του σ' ένα εργοστάσιο εκπαίδευσης αντί σ' ένα εργοστάσιο λουκάνικων δεν αλλάζει τίποτα στη σχέση. Η έννοια λοιπόν του παραγωγικού εργάτη καθόλου δεν περικλείνει μονάχα μια σχέση ανάμεσα στη δράση και στο ωφέλιμο αποτέλεσμα, ανάμεσα στον εργάτη και στο προϊόν εργασίας, αλλά περικλείνει και μια σχέση παραγωγής ειδικά κοινωνική, που έχει γεννηθεί ιστορικά και βάζει στον εργάτη τη σφραγίδα του άμεσου μέσου αξιοποίησης του κεφαλαίου» (Μαρξ 1978-α, *Το Κεφάλαιο* τ. 1ος: 525).¹¹

Ακόμα και οι εκπρόσωποι της αστικής οικονομικής σκέψης, όταν προσεγγίζουν τα αντικείμενά τους με στόχο την ανάλυση κι όχι την ιδεολογική ταχυδακτυλουργία, αντιλαμβάνονται

υπεραξία, δηλαδή όταν αξιοποιεί το κεφάλαιο. Χρειάζεται όλη η αστική στενοκεφαλιά, που θεωρεί την καπιταλιστική μορφή της παραγωγής σαν την απόλυτη μορφή της, άρα σαν τη μοναδική φυσική μορφή της παραγωγής για να μπερδέψει την ερώτηση, τι είναι παραγωγική εργασία και παραγωγικός εργάτης από τη σκοπιά του κεφαλαίου, με την ερώτηση τι είναι παραγωγική εργασία γενικά και επομένως να ικανοποιηθεί με την ταυτολογική απάντηση, ότι κάθε εργασία είναι παραγωγική, όταν γενικά παράγει, όταν απολήγει σε ένα προϊόν ή κάποια αξία χρήσης, γενικά σε ένα αποτέλεσμα» (Marx 1969: 64-65, ή σε ελληνική μετάφραση Marx 1983: 128-129).

¹¹ Ο Μαρξ ορίζει ως «βιομηχανικό» κεφάλαιο κάθε μορφή ατομικού κεφαλαίου, ανεξάρτητα από τη σφαίρα παραγωγής στην οποία δραστηριοποιείται. Εξηγεί επίσης, ότι στην κύκλωσή του, κάθε «βιομηχανικό» κεφάλαιο περνά συνεχώς από τις φάσεις του χρηματικού κεφαλαίου, του παραγωγικού κεφαλαίου, και του εμπορικού κεφαλαίου: «οι όροι χρηματικό κεφάλαιο, εμπορευματοικό κεφάλαιο, παραγωγικό κεφάλαιο δε χαρακτηρίζουν εδώ αυτοτελή είδη κεφαλαίου, που οι λειτουργίες τους αποτελούν επίσης αυτοτελείς και χωριστούς ο ένας από τον άλλο κλάδους επιχειρήσεων [Geschäftszweige]. Χαρακτηρίζουν εδώ μόνο ειδικές μορφές λειτουργίας του βιομηχανικού κεφαλαίου, που παίρνει διαδοχικά και τις τρεις αυτές μορφές» (Μαρξ 1979: 49).

την οικονομική λειτουργία της βιομηχανίας μεταφορών. Έγραφε έτσι ο Ξενοφών Ζολώτας το 1926:

«Η συγκοινωνία αποτελεί εντελώς παραγωγικών οικονομικών κλάδων. Η παραγωγικότης αυτή οφείλεται εις το ότι αυτή μεταφέρει γεωργικά ή βιομηχανικά προϊόντα από του τόπου της παραγωγής εις τον τόπον της καταναλώσεως, καθιστά δηλαδή ουσιαστικώς τα προϊόντα ταύτα καταναλώσιμα ή χρησιμοποιήσιμα» (Ζολώτας 1926: 33).

Ας έρθουμε τώρα στο ζήτημα της εθνικότητας της (ελληνικής) εμπορικής ναυτιλίας. Αν η εθνικότητα του παραγωγικού-βιομηχανικού αυτού κλάδου καθοριζόταν με βασικό κριτήριο το αν συνδέονται ή όχι οι ναύλοι των πλοίων με τη χώρα νηολόγησής τους, και αν με το κριτήριο αυτό ο ελληνικός εμπορικός στόλος κατατάσσεται στο διεθνές κεφάλαιο, τότε θα έπρεπε να κατατάξουμε στο διεθνές κεφάλαιο και κάθε εξαγωγική βιομηχανία μιας χώρας (ιδίως όταν επίσης επεξεργάζεται εισαγόμενες πρώτες ύλες). Κάτι τέτοιο θα ήταν όμως εντελώς παράλογο: Εθνική ένταξη μιας βιομηχανίας μεταφορών όπως και οποιασδήποτε άλλης βιομηχανίας σημαίνει διευρυμένη αναπαραγωγή της συγκεκριμένης καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής στο πλαίσιο των ταξικών σχέσεων που υφίστανται και αναπαράγονται σε ένα συγκεκριμένο (εθνικό) κοινωνικό σχηματισμό. Σημαίνει με άλλα λόγια, ότι η διευρυμένη αναπαραγωγή των (ιεραρχικών και εκμεταλλευτικών) σχέσεων που υφίστανται ανάμεσα στους φορείς (και τις θέσεις-λειτουργίες) της συγκεκριμένης παραγωγικής διαδικασίας συντελείται κατά κύριο λόγο στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης ταξικής κοινωνίας.

Από τη θέση που μόλις διατυπώσαμε προκύπτει ότι το κάθε πλοίο, που αποτελεί μια ιδιαίτερη παραγωγική μονάδα, εντάσσεται (ως ατομική παραγωγική διαδικασία) σε εκείνον τον εθνικό κοινωνικό σχηματισμό (εθνική οικονομία) όπου λαμβάνει χώρα η διαδικασία αναπαραγωγής των λειτουργιών και των φορέων που προσδίδουν στη θαλάσσια μεταφορά τον χαρακτήρα μιας καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής: α) στις σχέσεις καπιταλιστικής ιδιοκτησίας (κυριότητα των μέσων παραγωγής), β) στις σχέσεις καπιταλιστικής διεύθυνσης και επιτήρησης της παραγωγικής διαδικασίας (κατοχή των μέσων παραγωγής), γ) στις σχέσεις εργασίας και στους φορείς που γίνονται αντικείμενο καπιταλιστικής εκμετάλλευσης (χρήση ή νομή των μέσων παραγωγής). Όμως είναι γνωστό, στην περίπτωση του εμπορικού πλοίου η καπιταλιστική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής (του πλοίου) ανήκει στους εφοπλιστές, ενώ η κατοχή τους (η διεύθυνση της διαδικασίας παραγωγής ως στοιχείο και αυτή των λειτουργιών του κεφαλαίου) ανήκει στον καπετάνιο και το σώμα των αξιωματικών. Οι ναυτεργάτες αποτελούν από την άλλη μεριά τους κατ' εξοχήν παραγωγικούς εργαζόμενους (παραγωγή υπεραξίας για το κεφάλαιο), οι

οποίοι γίνονται αντικείμενο της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης. Η αναπαραγωγή αυτών των φορέων τόσο της εργασίας όσο και του κεφαλαίου δεν αφορά ποτέ αφηρημένα και γενικά τη «διεθνή οικονομία», αλλά εντάσσεται στη διαδικασία συνολικής κοινωνικής αναπαραγωγής μιας ταξικής κοινωνίας. Αυτή η εθνική ένταξη επικυρώνεται στην πλειοψηφία των περιπτώσεων από την ανάρτηση στο πλοίο της σημαίας της εν λόγω χώρας.

Η σημαία υποδηλώνει την πολιτική-νομική σύνδεση του πλοίου – παραγωγικής μονάδας – με μια χώρα. Αυτή η σύνδεση καθορίζεται όμως κατά κανόνα από την οικονομική-κοινωνική ένταξη στη διαδικασία διευρυμένης αναπαραγωγής ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού, που περιγράψαμε προηγούμενα.

Με βάση τα θεωρητικά κριτήρια που εδώ αναπτύξαμε θα πρέπει να θεωρήσουμε τον εμπορικό στόλο υπό ελληνική σημαία ως τμήμα του ελληνικού συνολικού κεφαλαίου. Τόσο οι φορείς των *λειτουργιών του κεφαλαίου* (εφοπλιστές, αξιωματικοί) όσο και οι φορείς της εργασίας (ναυτεργάτες) στρατολογούνται στο εσωτερικό του ελληνικού καπιταλιστικού σχηματισμού, «πηγάζουν» μέσα από τις κοινωνικές και ιδεολογικές σχέσεις που συνέχουν αυτόν τον κοινωνικό σχηματισμό, εξακολουθούν πάντα να λειτουργούν σε σχέση με τον συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό (π.χ. ναυτικά εμβάσματα ή επενδύσεις κερδών από τη ναυτιλία). Η ελληνική κοινωνία παράγει και αναπαράγει σε διαρκώς διευρυνόμενη κλίμακα τις σχέσεις αλλά και τους φορείς του ναυτικού κεφαλαίου και της ναυτικής εργασίας (με τη συνολική κοινωνική έννοια της αναπαραγωγής, μέσα στην οποία περιέχεται και η ναυτική εκπαίδευση). *Οι κοινωνικές (καπιταλιστικές) σχέσεις πάνω στο πλοίο αποτελούν έτσι συνέχεια των σχέσεων που συνέχουν συνολικά τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό.* (Είναι αυτό που απλά θα διατυπώναμε με τον εξής αφορισμό: η εμπορική ναυτιλία δεν αναπτύσσεται κι ούτε μπορεί να αναπτυχθεί σε οποιαδήποτε χώρα. Για μια λεπτομερειακή περιγραφή των κοινωνικών σχέσεων στις ναυτικές πόλεις της Ελλάδας, αλλά και πάνω στα πλοία βλ. Γουργουρή 1983, τόμος δεύτερος).

Η ένταξη της εμπορικής ναυτιλίας στη διευρυμένη αναπαραγωγή του ελληνικού καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού σήμαινε βεβαίως, όπως είπαμε, πρόσδεσή της στο ελληνικό κράτος (ελληνική σημαία πλοίων). Αυτό ορισμένες φορές είχε ως αποτέλεσμα να γίνεται η ναυτιλία μέσο για την άσκηση της εξωτερικής πολιτικής του ελληνικού κράτους. Έτσι, στη δεκαετία του 1860 η ελληνική κυβέρνηση απαγόρευσε την οποιαδήποτε χρήση της ελληνικής σημασίας σε εφοπλιστές που είχαν την έδρα τους στην Αυστρία, λόγω της «ανθελληνικής» πολιτικής της αυστριακής κυβέρνησης.

Ο ισχυρισμός ότι το εμπορικό και εφοπλιστικό κεφάλαιο λειτουργούν μη παραγωγικά και ακόμα ο ισχυρισμός ότι το εφοπλιστικό κεφάλαιο έχει το χαρακτήρα ξένου ή διεθνούς κεφαλαίου έρχεται υπηρετήσει τη βασική θέση των ιδεολόγων της (καπιταλιστικής) ανάπτυξης: την

ανυπαρξία συγκροτημένης άρχουσας τάξης στην Ελλάδα. Θεωρούν δηλαδή οι υποστηρικτές της απολογητικής ιδεολογίας της «ανεύρετης ανάπτυξης» ότι αν δεχθούμε αυτή τη βασική υπόθεση θα θεωρήσουμε «λογική» την αντιστροφή που επιχειρούν κάθε χαρακτηριστικού της νεοελληνικής καπιταλιστικής κοινωνίας: το σχετικά ψηλό επίπεδο εκπαίδευσης (οι δικηγόροι και οι γιατροί ήταν κατά τον 19ο αιώνα περισσότεροι, ως ποσοστό στον συνολικό πληθυσμό, απ ό,τι στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες της εποχής), ο μεγάλος αριθμός των υπηρετών και υπηρετριών, η απουσία ενός περιθωριακού πληθυσμού, οι σχετικά άνετες συνθήκες κατοικίας και διαβίωσης στις πόλεις παρουσιάζονται με βάση αυτή την αυθαίρετη και αντεπιστημονική υπόθεση ως το αποτέλεσμα του «παρασιτικού ρόλου» του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, στο πλαίσιο πάντα του «παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος». Η ιστορικά πρόωμη σταθεροποίηση των κοινοβουλευτικών αντιπροσωπευτικών θεσμών, κλπ., αποδεικνύουν, σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, τη «μμητική εισαγωγή ξένων προτύπων» και την «πολιτιστική εξάρτηση» της «μεταπρατικής αστικής τάξης». Επομένως, ισχυρίζονται ρητά ή υπονοούν, η «ευημερία» θα προκύψει μαζί με τον «πραγματικό καπιταλισμό και τη «γνήσια» αστική τάξη.